

BUDAI
KRÒNIKA

Bibliotheca Historica

SCHULHOF IZSÁK

BUDAI

KRÓNIKA

[1686]

HÉBERBŐL FORDÍTOTTA
JÓLESZ LÁSZLÓ
AZ UTÓSZÓT SZAKÁLY FERENC ÍRTA
MAGYAR HELIKON

1981

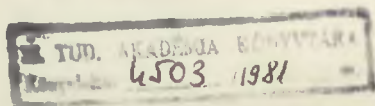
MTAK

0 00002 01603 0

619302

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

felséges és igen dicsőséges és jámbor Leopoldus római császár¹ – növekedjék dicsősége – idejében történt, a (rövidített időszámítás szerinti) 438. és 439. évben.² Én akkor Buda szent gyülekezetében laktam. A város a török birodalom uralma alatt állott, s lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyugalmas – valóban elmondhattuk: „ki-ki a maga szőlőlugasában, a maga fügefája alatt” tanyázhatott, nem volt ártás az országban. Az élelem olyan olcsó volt, hogy aki hallja, el sem hinné: a hizlalt marha húsának fontja négy fillérbe került, a hizlalt birka vagy kecske húsának fontjáért nyolc fillért kértek, de az olyan kövér volt, hogy a zsír fehérebből ki sem látszott a hús vörössége. És mérhetetlenül olcsó volt a rengeteg fajtájú meg méretű hal is, és egy nagy mérő – azaz pint – bort két császári garasért vehettünk a kereskedőtől, de ha valakinek magának is volt présháza, és egyedül készítette a borát, a bor pintje nem került többbe, legföljebb három vagy négy krajcárba. Meg az a rengeteg gyümölcs, a mindenféle édesség! – és valamennyi olyan

nagyon olcsón, hogy elmondani vagy leírni sem győzné a krónikás.

És, íme, Jahve a sátánnak engedte át Magyarországot tartományainak egyik fejedelmét, úgy hívták, Thököly.³ Ez fellázadt a császár ellen, mivelhogy bosszút akart állni egy rokona, Zrínyi gróf kiontott vééréért,⁴ akit a császár – növekedjék dicsősége – kivégeztetett volt, minthogy a császár dolgában csalfának és hamisnak találtatott. És a császár – növekedjék dicsősége – elkobozta mindenét, amije volt, vagyonát, birtokait, az imént említett Thököly pedig sebesen elmenekült messzire, egészen a török birodalom közvetlen közelébe,⁵ s ez a Thököly maga köré gyűjtött mindenféle állhatatlan embert, úgyhogy csaknem háromezer lovasa és fogatosa volt – velük portyázott szerte Magyarországon, és csapott le a császár – növekedjék dicsősége – minden hívére, rabolt és dúlt igen nagyon az utak kereszteződéseiben.

És Thököly szövetkezett egy török főúrral – török nyelven „basi”-val –, akit a nógrádi Csonka bégnek neveztek.⁶ Ők ketten egyességre léptek, s olyanná lettek, mint egyetlen személy, és ama basi Thö-

köly segítségére több ezer lovasát és szerkes katonáját odaadta, csupa válogatott kardforgató embert, hogy menjenek vele, ahová csak ő parancsolja. És bárhová lépett, napról napra hatalmasabb lett, és több ezer kalandvágó, mindenre kapható ember csatlakozott hozzá Magyarországon, de még jeles főurak is szövetkeztek vele, hogy együttesen lázadjanak a császár – növekedjék dicsősége – ellen, és valamenynyien küldtek Thökölynek ajándékokat, ezüstöt, aranyat és más drágaságokat, hogy kielégíthesse a szavára hallgató hadnépet. Thököly időről időre felkerekedett a seregével, és eljutott egy dús tartományba, amelyet az ő nyelvükön „Bányák”-nak mondanak⁷ – régtől fogva onnan jutott az arany és az ezüst a császárhoz – növekedjék dicsősége –, és most egyszeriben Thököly rárontott erre a földre, elfoglalta, a csecsemőtől az aggastyánig mindenkit leölt, töméntelen *kikár*⁸ aranyat és ezüstöt zsákmányolt, el sem lehet mondani, mennyit, a városokat fölégette, majd megfordulván, visszatért a már említett főúrhoz, a basihoz, és a zsákmányolt kincstárak kincseiből tömérdek ajándékot vitt neki.

A basi pedig Thökölynek viselt dolgait, amelyekről szóltam, megírta a törökök hatalmas uralkodójának, a szultánnak. A szultán pedig úgy látta jónak, hogy magához rendelje Thökölyt: menjen hozzá tüstént, ő és a serege. Thököly pedig útra kelt minden emberével, parancsnokával és számos tekintélyes főúrral egyetemben Konsztantina városba a török szultánhoz.⁹ És kegyességre talált a török szultánnál és mindazoknál, akik csak látták, és a török szultán megadott mindent, amit csak kért és kívánt tőle Thököly, és adott mellé segítségképpen ötvenezer válogatott, elszánt férfit, és rajtuk kívül Thökölynek több mint tizenkétezer katonája volt, csupa harcedzett ember, és elindultak együtt, szélesre tárva torkukat, hogy valósággal elnyeljék Magyarországot, és a török szultán uralma alá hajtásák, ámde olyanképpen, hogy Thököly lesz az országban a helytartója, térdet-fejet mindenki őelőtte hajtson, rajta kívül senki még a kezét sem emelheti fel Magyarországon, Thököly pedig évente előre megszabott tetemes összeget tartozik küldeni a török szultánnak.¹⁰ A török szultán mindezt le is írta, gyűrűjével le is pecsételte, és elküldte a bu-

dai basának, hogy az járjon Thököly kezére, és adjon neki a seregéből mindenüvé, ahová csak ő kívánja.

A (rövidített időszámítás szerinti) 443. évben, mindjárt *Sávuot Ünnepe* után¹¹ Buda alá érkezett Thököly a vitézeivel, akiknek olyan volt az orcájuk, mint a villogó penge. Fölkereste a mi basinkat, akinek neve Ibrahim volt.¹² A harcosoktól nyüzsgő táborra pedig, amely ötvenezer főnél is többet számlált, Buda városa körül vert sátrat, *támmuz* havában pedig egy emberként vonult Thökölyvel Felső-Magyarországra. Előttük félelem járt, rettegés és remegés fogott el mindenkit. A fallal megerősített városok minden lakosa elébük ment, megalázkodott, és meghódolt nekik. És ők sok megerősített várost ostrommal foglaltak el, ezekben leölték a férfiakat, a nőket, a csecsemőket, és mindent felprédáltak. Teremtett léleknek nem irgalmaztak, és kellő erőt gyűjtván, egy nagy város, Kassa alá vonultak, el is foglalták,¹³ és ekkor Thökölynek és katonáinak nagy volt a hatalmuk, és ő fejedelemként uralkodott. Abban az esztendőben az ország nyugton volt és biztonságban, és mind a hadnép

szétoszlott, és vidáman, örömmel ment ki erre, ki arra.

Rossz cselekedeteiknek híre elhallatszott Leopoldus császár – növekedjék dicsőisége – házáig, és ő nagy haragra gerjedt a vérontáson, amit elkövettek, szintúgy a rablásai-
kon és azon, hogy városokat és falvakat dúltak fel, de mindez nem gerjesztette fel annyira a haragját, mint az ártatlan lelkek legyilkolása. Mert a mi urunk, a császár – növekedjék dicsőisége – kegyes ember volt, gyűlölője a rablásnak és erőszaknak, és igen nagy volt az irgalma is, mígnem meghallotta hírét a nagy vérontásnak, amelyenhez hasonlatos addiglan még nem volt az országban. Csak a nyugalmat szerette, és a békességre törekedett. Ezért így gondolkodott: nem állok bosszút elhamarkodva, nehogy tovább is vér ontassék az országban, mert akkor fegyver támad mink, és a török reánk ontja minden mérget, s ő maga szüntelen ártásként tipor meg bennünket. Hányjuk-vessük meg tehát ezért a dolgot, nehogy miattunk szélesedjék a háború, mert akkor már a mi lelkünkön száradna. Ehelyett ajánljunk nekik először békét. Ha hallgatnak rám, és elfogad-

ják a szövetségemet, az nekik is csak jó lesz és kellemes. Ha nem, akkor háborúra kerül a sor, de mi ártatlanok leszünk benne, és a vér az ő fejükre száll. És a császár – növekedjék dicsősége – ekképpen cselekedett a békesség kedvéért, amit szeretett, és azért, hogy az országnak meglegyen a nyugalma és a biztonsága. És a császár – növekedjék dicsősége – kiválasztotta több fejedelmét és főurat, ajándékokat és drágaköveket bízott rájuk, és megparancsolta nekik, hogy keressék fel a törökök szultánját, lépjenek vele frigyre, és ő, a császár, azt kéri tőle, hogy állapotodjanak meg a békében ötven esztendőre. Lelkükre kötötte a fejedelmeknek, hogy mondják meg a szultánnak: ha keveselli ezeket az ajándékokat, akkor urunk, a császár – növekedjék dicsősége – nevében biztosítsák afelől, hogy évről évre hasonló mértékű ajándékkal adózik neki, s csupán azért kéri ezt, mert szeretné, ha élete folyamán béke lenne.

A törökök szultánja így felelt mindezekre, mondván: „Ha tinéktek kedves a béke, adjatok kezemre és uralmam alá két megerősített helyet, Győr várát és Komáromi várát. És mondjatok választ nekem na-

gyon hamar – még mielőtt rátok szabadítom a mező vadját: seregem vitézeit, minden lovasomat, minden katonámat; mert ha nem mondtok, nektek rontanak, és lenyelnek benneteket csecsemőstül, minde-
nestül.”

Mindezt pedig a követek levélben adták tudtára urunknak, a császárnak – növekedjék dicsősége. Ő pedig így válaszolt nekik: „Távol áll tőlünk, hogy ilyesmit megtegyünk, és átengedjük az említett két megerősített várost. Hiszen akkor csak kevés kell hozzá, és teljességgel kiveszünk Magyarországról. Hanem ígérhettek neki több és nagyobb ajándékot, mindegy, hogy mennyit kíván, de az említett megerősített városokról nem tárgyalhattok.”

És amikor a törökök szultánja látta urunk, a császár – növekedjék dicsősége – levelét, hogy az az említett két megerősített város dolgában vonakodik a kedvében járni, és nem engedi át őket, haragra gerjedt az említett követségben levő főurak ellen, és így szólt: „Ha nem teszitek meg, amit mondtam, akkor ne szaporítsátok többé a szót a békéről. Eredjete csak az utatokra, és én majd tudom, mit tegyek.” A fő-

urak pedig a következőképpen válaszoltak a törökök szultánjának: „Ti az éles kardokkal ijesztgettek bennünket, de a mi kardunk is van olyan éles, mint a tietek, és van elegendő vitézünk is, hogy megvívjuk a háborút, és ki tudja, hogy a háború órájában melyik kard lesz a gyorsabb, hogy húsba marjon, és megittasodjon a tömérdek el-esettnek a vérétől.” Azzal útnak indultak, és derűs szívvel tértek vissza hazájukba.¹⁴

Történt pedig azokban az időkben egy fölöttébb csudálatos dolog Buda városában, és ezt a saját szemünkkel láttuk: azon a napon ezer meg tízezer furcsa külsejű és különös rikoltású madár jött oda, és röpködött valamennyi egyszerre a város erődítménye fölött, s elűzte onnan mindazokat a madarakat, amelyek már réges-régotha ott fészkeltek a várban. Nem csapdosták, nem támadták meg a honos madarak egyikét sem, de őket mégis nagy félelem fogta el ezektől a különös madaraktól és rikoltozásuktól – olyan különös madarak voltak, aminőkről még senki sem hallott, aminőket még senki sem látott az országban. A honos madarak pedig fölkerekedtek, és íziben messzire repültek. Az egész nép

ámuldozott a látványon és a rikoltozáson. A különös madarak pedig befészkeltek magukat a honos madarak fészkeibe, és elfoglalták a helyüket. Mindez történt a (rövidített időszámítás szerinti) 444. évben, *tisri* havában.¹⁵ De még azelőtt, a 443. évben ennél is különösebb jelenséget láttunk: vagy másfél napon át minden folyó, minden forrás, még a Duna folyam is kígyóval és skorpióval sújtatott, és aki vizet akart meríteni korsójába, annak tele lett az edénye kígyóval és skorpióval, amelyek kicsiny, piros férgekhez hasonlítottak, és vagy két napig nem lehetett inni a folyókból.

Történt azután, hogy az említett küldöttségben járt főurak visszatértek, és a császár – növekedjék dicsősége – elé járultak: rossz hírt hallottunk, miszerint a törökök szultánja fölkészülvén a háborúra, maga indult el roppant hadnéppel, több mint háromezrezer vitézzel, nem is számítva a kísérő gyűlevész hadat, amely akkora volt, hogy meg sem lehetett számolni. Vele volt Malatina herceg is és két jeles magyar vezér, név szerint Zrínyi *ogli* és Batthyány *ogli* minden katonájukkal,¹⁶ annyian voltak, mint a tengerpart fövénye, ezek mind

arra szövetkeztek, hogy háborút kezdjenek a mi urunk, a császár – növekedjék dicsősége – ellen, utolsóként az íjászok töménytelen serege következett, ők amaz országpusztító tatárok voltak, hatvanezernél is többen, és ott voltak a janicsárok is ropant sereggel, és még százezernyi lovas. Thököly és a mi basink is felvonultatta táborát, hatvankétezer harcost, úgyhogy az ország rengett dübörgésüktől. És mindez a hatalmas hadnép *támmuz* havában lakóhelyünk, Buda alá sereglett a törökök szultánjával,¹⁷ vele volt az ő helyettese is, a seregparancsnok, akit az ő nyelvükön *vezír azem*-nek neveznek. És a sereg harci rendben elindult Bécs megostromlására, de még mielőtt Bécs alá ért volna, mindama megerősített városok lakosai, amelyek a sereg útjába estek, eléje mentek, és meghódoltak neki. És minden városból és faluból megállás nélkül áradt a tömérdek ajándék, mert az emberek azt gondolták: „Hagyd meg az életemet, inkább vedd el a vagyonomat!” A tatárok pedig dúltak az országban, minden kis helységet tűzzel fölégettek, s az ellenség rabságba hajtotta az embereket, elpusztítva Ausztria minden tartomá-

nyát, csekély kivétellel örök rommá téve mindent.

És bűneink sokasága miatt sok száz léleknek meg kellett halnia Izraelből is, egy részüket az éhség vitte el, a szomjúság, a rabság. Hánynak, de hánynak kötözték hátra a kezét, s úgy kellett az ellenség előtt cipelniük a nehéz terheket, mint egykor a Szentély lerombolása idején!¹⁸

És, íme, a vezír harminc napon át súlyos háborút viselt Bécs városa ellen,¹⁹ és a sereg jó része kérte, hadd hágjon nagy erővel ostromlás és harci lárma közepette a város falaira, hogy úgy foglalja el a várost, amint a várháborúk és ostromok vívói szokták tenni. A vezír azonban nem hallgatott rájuk, és nem engedte meg nekik. Azt mondta serege vezéreinek: „Ha ostromlással foglaljuk el a várost, akkor a város minden zsákmánya a sereg prédája lesz, szétpazarlódik a zsákmány, és nem jut belőle semmi a szultánnak, vagy csak alig valamicske. Jobb azért nekünk, ha most még visszatartjuk magunkat az ostromtól, de kiéhezettjük a várost, míglen az éhezés miatt nagy nyomás nehezől rá, és akkor meghódol nekünk, kezünkre adja

magát, és idead réges-régi kincseket is, nagy váltságdíjakat, és mindez bekerül a szultán kincsestáraiba.” A sereg vezérei nem szegülhettek szembe az uralkodó helyettesének szavaival, és hallgattak rá, mondván: immár nem kívánják többé az ostromlást.

Azokban az időkben, amikor tartott az ostromzár, egy ízben sűrű homály és sötétség jött Buda városára, annyira, hogy aki állt, nem bírt leülni, és megfordítva is, olyan volt, mint az egyiptomi sötétség, fellehők és fellegek sötétítették el az eget, szél vagy eső nem volt, de volt irtózatos mennydörgés és villámlás. És a magas toronyba, amely a keresztények nagy temploma mellett állt, villám csapott nagy csattanással, le a fundamentumáig, és utána nem látszott és nem ismerszett föl, hogy azon a helyen valaha is torony állott – mind, aki látta ezt a dolgot, intelemnek és rossz jelnek vélte.

Amikor pedig a háború és az ostromzár már igen sokáig tartott Bécs városa alatt, történt, hogy urunk, a császár – növekedjék dicsőisége – hadvezérei kitudták a vezír szándékát, és látták, van bőségesen idejük

rá, hogy tanácskozzanak, és hogy összegyűjtsék népük fiait hitük megsegítésére. Ezért hát nagy sebesen seregeket gyűjtöttek minden keresztény hitű királytól és fejedelemtől, sőt Lengyelország nagy és jámbor királya maga érkezett elsőnek.²⁰ Mind nagy hadnéppel és erős elszántsággal vonultak oda, és tábort ütvén, megtanácskozták a hadrendek felsorakoztatását Bécs alatt. A török sereg vezérei egy részének meg az embereiknek már nem volt ott a szívük, mivelhogy nehezteltek a vezírrre, amiért megtiltotta, hogy a hadnép felhágjon a falakra, és harci lárma közepette elfoglalja a várost. És Lengyelország nagy királya rettenthetetlen és sikeres harcos volt. A török seregből sokan hátat fordítottak, amiért tanácsukat nem fogadták el; de mindezt Jahve akarta így, hogy a mi urunk, a császár – növekedjék dicsősége – házát fölmagasztalja és fölemelje. Nyolc nappal a (rövidített időszámítás szerinti) 444. év *Ros háSáná* ünnepe²¹ előtt a mi urunk, a császár – növekedjék dicsősége – serege hirtelen rárontott a török csapatokra, és a császár – növekedjék dicsősége – seregének harci lármaájára megfutamodtak,

mivelhogy félelem járta át őket, remegés és reszketés fogta el őket. És urunk serege csatázott velük, és sok embert megölt a török seregből. És a törökök a kincstárakból elragadott kincseket, aranyat, ezüstöt és a mérhetetlen sok drága jószágot mind a sátraikban hagyták, kivéve harci fegyvereiket, mondván: „Csupán az életünket hadd mentsük meg”, de csak kevesen menekültek meg közülük, mivelhogy urunk, a császár – növekedjék dicsősége – serege üldözte őket. A dolognak az lett a vége, hogy amit a törökök kimódoltak, hogy cselekesznek a mi urunk, a császár – növekedjék dicsősége – seregével, íme, megfordult a kerek, és a rossz órájuk szállt, és a mi urunk, a császár – növekedjék dicsősége – népének fiai naggyá lettek, és szerencsével jártak.

És a hír eljutott Buda városába, és, íme, a város minden lakóját nagy rettegés, ijedelem, félelem és rémület fogta el.

Ros háSáná szent napja a mi Urunknak, de mi kényszerültünk és kénytelenek voltunk sürgősen teljesíteni egy parancsot, amely szerint ha valaki – akár zsidó, akár török – nem süt egész napon át annyi kenyeret, amennyit csak elbír háza kemen-

céje, az halál fia. És mi készítettünk, hogy amikor megérkeznek a háborúból azok, akik megmenekültek a kardtól, hadd frissítsék fel magukat egy falat kenyérrel. Ahogy megérkeztek, először a városon kívül táboroztak le. Láttuk, hogy többségük sebesült, és el van csigázva, sokan éhségükben meghaltak, és az emberi tetem és az állati dög szanaszét hevert a földön a városokon kívül, és a magas hegyeken ugyanúgy ott feküdtek a tetemek, mint a mezőn, dögletes bűzük és szaguk éig csapott. Egy rész bejött a városba, hogy felüdtse magát egy falatnyi kenyérrel, és a malmok mellett dolgozó szolgálólányoktól igyekeztek ennivalót szerezni maguknak drága pénzen – bánattá és sóhajtozássá fordult az örömük. Ezek után bejött a városba a vezír hadnépe is, bizony megkeseredett, megromlott, megdühödött és megfáradott az ő lelke a kard elől való futásban, de ő meg is menekült. A vezír parancsára elszállítottak Budáról minden hadi szerzőmöt, a pattantyúkat (ezt németül *Schiessgewehr*-nek mondják), a lőport (ezt meg *Pulver*-nek nevezik), és ő a megmaradt hadnépével egyetemben a Belgrád nevű

helyre ment. A sereg többi parancsnoka a maga megmenekült kevés emberével elment ki-ki a maga családjához, házába, csupán mintegy tízezer katonát hagytak Buda városában, hogy őrizzék és megvédelmezzék, ha hirtelen rátörne a pusztító ellenség – de ez nem védte meg az ostromháborútól.

Történt pedig a *Ros háSáná* és *Jom Kippur* közötti bűnbánó napokban, hogy híre terjedt: jön a császár – növekedjék dicsősége – hada, hogy ostrom alá vegye Buda városát. És miután Esztergom várához érkeztek, ostrom alá fogták, s, íme, alig telt bele néhány nap, már el is foglalták Esztergomot;²² ez alkalommal is sokat megöltek a török sereg katonái közül. Buda városa nagy szorultság és zűrzavar napjait élte át, mert a császár – növekedjék dicsősége – serege elfoglalta Visegrád várát is,²³ ami csupán félnapi járás Budától, és ha abban az időben odamennek, hogy megostromolják Buda városát, fáradság és vesződség nélkül elfoglalják, mivelhogy csak kis létszámú hadnép tartózkodott benne, s az is gyenge volt, és szíve elbátortalanodott tőlük, meg harci eszközeik sem voltak, mi-

velhogy a vezír mindet elvitte magával. És a Mindenható nagy kegyelméből, amivel megszánta Izrael maradékát, nem akarta a város pusztulását azon a napon, mert Őelőtte minden dolognak megvan a napja és órája – ki értheti meg az Örökkévaló szellemét, és az Ő szándékát ki tudhatja? –, nem ez volt Tőle rendelve – áldassék Ő –, hanem hogy meghagyja Jákob házának maradékát, mert ki tudja, mi lett volna velünk, ha akkor elér bennünket haragjuk napja.

És az Örökkévaló azt sugalmazta a császár – növekedjék dicsősége – hadvezéreinek, hogy menjenek téli szállásra (németül ezt *Winterquartier*-nak mondják). Ezért hát visszafordultak teljes hadnépükkel, mindenkit a maga lakóhelyére küldtek, mert akkor már közelített a tél szaka. De mindenki előtt tudott és nyilvánvaló dolog volt, és szájról szájra járt a falusiak körében, erről beszélgettek azok, akik a városkapukban üldögélve szoktak sört inni, hogy múlassák a téli napokat: hogy eljönnek majd a császár – növekedjék dicsősége – csapatai, és ostrom alá fogják Budát. Ezen a télen igen sok gonosz nyavalya volt

Buda városában (amolyan dögvészféle), és sok csodajel is esett, még elsorolni is sok lenne őket, de, íme, emlékezetül egyetlenegy mindazokból, amik megestek nem egyszer és nem is kétszer: egy ízben virradatkor, amidőn fölkeltek a város erődjének és kapujának őrei – ezt az ő török nyelvükön *Bécs kapisi*-nek hívták (németül: *Wiener Thor*) –,²⁴ a kaput nyitva találták, a hidak láncai földig le voltak engedve, a hidak leeresztve, és minden zár és lakat a földön. Nem tudódott ki, hogy ki tette, és a város lakói, még a törökök is magukra nézvést rossz jelként értelmezték, és elgyávult a szívük.

És amikor elérkezett a (rövidített időszámítás szerinti) 444. év nyarának ideje, a török szultán a Duna folyón Buda városának sok nagy hajót küldött, megtömve gabonával és más élelemmel, hadi felszereléssel, sok ezer *kikár*-nyi lőporral (*Pulver*-rel), nagy és kisebb pattantyúkkal, s mindezekkel együtt több mint hatvan-ezer lovas és gyalogos katonát küldött, csupa elszánt harcost. És Buda városa örvendezett, a jó hír csontjáig felüdítette a város lakosságát.

A dologról tudomást szerzett a császár – növekedjék dicsősége – hadserege, és hadba vonult a törökök ellen a roppant nagy sereg, több mint százezer ember, válogatott lovasság és gyalognép. Elkezdték egymás ellen a háborúságot, és a császár – növekedjék dicsősége – serege kerekedett felül. A törököket elfogta a félelem, nagyon rájuk nehezedett a háború. Áttörés révén bevitték Buda városába a sereg egy részét, úgy harmincezer katonát, a többit pedig fogta a vezír, és megfordulván, Eszék váráig menekült velük. A budai hadnépnek megparancsolta volt a vezír: „Tartsatok még ki egy keveset, néhány napig vitézkedjetek”, mert majd összeszed és összegyűjt egy roppant nagy sereget, és akkor majd kívülről támad neki a császár – növekedjék dicsősége – seregének, a város népe pedig belülről, úgyhogy minden oldalról, belülről is, kívülről is megszorítják őket, „és akkor megbírunk velük”. És *támmuz* havának tizenhetedik napján Vác városának a fala megnyílt, betörvén oda a császár – növekedjék dicsősége – serege és elfoglalván azt.²⁵ A várost felgyújtották, fölégették, és a város füstje, mint a kemence kéményének

füstje, úgy szállt az ég felé, a saját szemünkkel láttuk háromórányi járás távolságból. A hónap végén aztán a mi városunk, Buda alá jöttek, hogy megostromolják, és zűrzavar lett úrrá Buda városán. Azok pedig mind erőteljesebben romboltak az állásaikból, hogy harci lármával, nagy erővel rárontsanak a Városra (ezt németül *Vorstadt*-nak hívják); mindez *áv* hó elején történt, és a törökök vitézül harcoltak ellenük egészen *Tis'á beáv* napjáig,²⁶ amikor hadi fortély révén felülkerekedett a császár – növekedjék dicsősége – serege, és elfoglalta a Várost. Nagy öldökléssel pusztították a törököket, akik a Városban voltak, hírmondó sem maradt belőlük. És a császár – növekedjék dicsősége – serege a Városból továbbindult Buda városának falai ellen, és egészen közélről vette körül ostromzárral, a Várost pedig tűzben fölégette. Számtalan bombát vetettek Buda városának belsejére, és töméntelen házat lobogó tűzzel égettek föl, úgyhogy sok mérföldről is lehetett látni. Azután a város falával átellenben nagy pattantyúkat állítottak sorba (ezek neve németül *Stück*), háromezernél is többet. És mi minden egyes napon reggel

azt mondtuk, bárcsak megérnénk az estét, este pedig: bárcsak megérnénk a reggelt. Mert sem éjjel, sem nappal nem szűntek meg szórni száz- meg ezerszám a bombákat, lőni a pattantyúkkal (*Stück-ökkel*).

És mindezeknek ellenére a törökök nem csüggedtek el, hanem erősen harcoltak. Kिरontottak a városból, rá a császár – növekedjék dicsősége – seregére, máskor meg kívülről támadva a város felé váratlanul, rázúdultak a császár – növekedjék dicsősége – katonáira, és nagyon sokat megöltek közülük. A város lakosai százhusz napon át éltek az ostrom szorongatásában. Az odalőtt bombák sok tüzet okoztak a városban, de a városbeli sereg vezére mégsem fáradt bele, hogy vitézei közül a városon kívülre küldjön, ezek váratlanul kitörjenek, öldököljenek, és nyomban visszameneküljenek a városba. Mindez azonban nem gyengítette a császár – növekedjék dicsősége – seregének erejét.

Ilyenképpen annyira elnyúlt az ostrom ideje, hogy mind a városban, mind a császár – növekedjék dicsősége – seregének táborában éhség támadt, ámde a városban oly igen nagy lett az éhezés, hogy rozske-

nyér már egyáltalán nem volt, hogy lehetett volna enni, ami pedig a köleskenyeret meg a hús fontját illeti, az két rajnai talérba került, egy pint bor pedig fél rajnai aranyba. Talán el sem hinné senki, ha elmondanák neki, mekkora volt az éhínség a városban és a városon kívül, a császár őfelsége seregének táborában – ott a táborban már úgy éheztek, hogy a katonák élelem és eleség híján már sem állni, sem ülni nem bírtak sem a táborban, sem a mezőn, sem a sátraikban. Napról napra növekedett az ínségük, és jobb volt azoknak, akik kardtól veszttek el, mint azoknak, akik éhségben pusztultak, mivel sokféle, már említett betegségben és nyavalyában hulltak el és haltak meg. Midőn látták, hogy nem maradhatnak meg ebben a nyomorúságban, elvonultak a város alól, elvonultak mirólunk, mentek az útjukra: bizony odahagyta a táborát a császár – növekedjék dicsőisége – serege, a törökök pedig gabonát, kenyeret, élelmiszert vittek oda, egész nyájakat – szarvasmarhát és juhokat egyaránt –, és nagy bőség lett a városban, és Buda városa örült és ujjongott.²⁷

Amikor pedig látták a törökök, hogy

biztonságos nyugalomuk van, megkeményedett a szívük, és ama Vác vára alá vonultak, és elfoglalták. Mindenkit, akit a császár – növekedjék dicsősége – seregéből ott találtak, kardélre hánytak, hírmondójuk sem maradt. A nyár kezdetén pedig a nagyvezírral egyetemben nagy török sereg érkezett, valamennyien válogatott, fegyverforgatáshoz értő katonák és tisztek. Ezek azért vonultak Magyarországra, hogy mindama helyeket, amelyeket a császár – növekedjék dicsősége – serege elfoglalt, visszatérítsék török uralom alá. Elérkeztek Visegrád várához, elfoglalták, utána Esztergom várát fogták ostrom alá, vívtak érte, de néhány nap elteltével megjött a császár – növekedjék dicsősége – serege Esztergom várának megsegítésére. A mezőn hátulról támadtak, csatára keltek, hadrend hadrend ellen, és az Örökkévaló megzavarta a törökök táborát, és, íme, kard kard ellen csatázott, és a törökök a császár – növekedjék dicsősége – seregének lármájára megfutottak. Otthagyták a mezőn a sátraikat minden ezüstjükkel, aranyukkal, ruháikkal, a kincstárak kincsei közül való ékszereikkel, az állataikkal, minden hadi szerszáma-

ikkal – csak a puszta életüket mentették, de legtöbbjüket elpusztította a kard éle.²⁸ A császár – növekedjék dicsőisége – serege tömérdek zsákmányt szerzett, utána pedig Újvár (németül *Neuhäusel*) városa alá vonult, harcra kelt érte, és nagy erejével elfoglalta, és minden törököt, akit ott talált, megölt, egyetlen lelket sem hagyott életben, s mindenüket elzsákmányolta.²⁹ Abban az időben nagy félelem és rettegés fogta el a törököket, úgyhogy lelkük elbátoratlanodott, erejük semmivé lett. Buda várának vezíre, név szerint Ibrahim basi – aki már az előző ostrom napjaiban is az volt, és nagy és bölcs hadvezér lévén, jeles fortélyosságokat eszelt ki, úgyhogy bölcsességével megmentette a várost –: ugyanő volt most Esztergom várában is, de az Örökkévaló rendelése az volt, hogy ebben a csatában ne járjon szerencsével. Mindezek ellenére harcolt erősen. Hadnépével Buda városának közelében táborozott le, ott őrizte a mezőről a városba vezető utat. Csak kevesen voltak vele, és ott állomásozott egész nyáron, az ősz beállta előtt pedig vagy tízezer harcedzett vitézét helyezte Buda városába, ő maga pedig Belgrádba

ment. A szultánhoz megérkezett a hír, hogy a basi elutazván a városból, magára hagyta azt kellő őrség nélkül. Ezért a szultán nagy haragra gerjedt a basi ellen, és uralkodói haragjában megparancsolta, hogy fojtsák meg. Ezt tüstént meg is cselekedték. A tett után, midőn már csillapodott a haragja, az uralkodó visszaemlékezett a basira és a csatáira, amelyeket a törökök uralmáért vívott, nem is egyszer tévén kockára életét is, holott pedig már élemedett korú volt: megszánta, és a szultán ismét feléje fordult kegyével, s elhatározta, hogy ez alkalommal megbocsát neki, és meghagyja életét. És elindultak kegyiratával a kengyelfutók arra a helyre, ahol a basi tartózkodott volt, de már nem találták életben, mert a tettet bevégezték. A szultán bánkódott a basi életén, amit ő oltott ki, mert ő, a basi vitéz harcos volt a háborúban, idős, élemedett és igen okos férfiú, aki erős kézzel és kivont szablyával hány meg hány országot hajtott a szultán uralma alá – most pedig egyszerre csak nincsen.

Mindezen dolgok után a (rövidített időszámítás szerinti) 446. évben³⁰ megreme-

gett a föld, mivel a császár – növekedjék dicsősége – hada igen nagy sereggel gyülekezett a háborúra. Hamis hírt keltettek, amely szerint Székesfehérvár várát mennek ostromolni, és az új basi, aki Buda városának parancsnoka lett, háromezer embert elküldött seregéből, hogy segítséget nyújtson ama várnak, de Buda városa lakóinak megígérte, hogy hamarosan megérkezik oda tízezer válogatott férfiú és velük ennyi és ennyi szekér, telides-teli minden jóval, embernek és jószágnak való élelemtől kezdve harci eszközökig, rengeteg pénz és a kincstárak kincsei, sőt mindez már úton is van Buda városa felé. A dologról tudomást szerzett a császár – növekedjék dicsősége – serege, arról, hogy „jaj de árván ül”³¹ Buda városa, elhagyatva, hadnép nélkül maradván. Otthagyták hát Székesfehérvárat, és *Sávuot Ünnepe* után onnan elkanyarodva Buda városa alá érkezett. A katonák lesátoroztak a város körül, körbe-körbe járva, akár a darazsak, és mi az ostrom és a szükség napjain igen sok nyomorúsággal és bajjal találkoztunk.

A császár – növekedjék dicsősége – serege a táboraiból igen erős csapatot küldött

a törökök elé, akik a város megsegítésére mentek, és nagy erejük révén mindenüket elvették, őket magukat leölték, a sok zsákmányt és prédát magukkal vitték a táboraikba, kürtjeik az öröm és ujjongás hangját rivallták. A város feljajdult, hiszen amazok öröme behallatszott a városba, úgy-hogy odabent mindenki sírt.

Éjjel és nappal folyt a csata a városért, és a császár – növekedjék dicsősége – serege szünet nélkül szórta a bombákat, és pattantyúival szurkot és ként lőtt a városba. Házak dőltek romba, falak omlottak le. Megint csak azt mondtuk este, bárcsak reggel lenne, reggel pedig, hogy este. Tizenkét ízben rontottak nagy robajjal a falakra, hogy felhágván rájuk, erőszakosan elfoglalják a várost (ezt németül így mondják: *Sturm anlaufen*), és aki a falakon állt, mindenkit leöltek. A törökök, összeszedvén minden erejüket, megfutamították őket, de ennek ellenére nem ingott meg a császár – növekedjék dicsősége – serege, továbbra is nagy harci zajjal volt, és sokszor éppen a szent szombati napon, estefelé, a szombat kimenetele táján csapták a nagy harci lármat, és ez éjfélig is eltartott, de a császár

– növekedjék dicsőisége – csapatai nem bírták elfoglalni a falat egészen *Sábbát Házontig*.³² Mert ekkor szerencsével jártak, és minden erejüket megfeszítve, elfoglaltak két bástyát. A város nagy bajba és nyomorúságra jutott, mert immár közel voltak hozzá, hogy bejussanak a városba, hiszen már csupán egyetlen falat és egyetlen sáncot kellett elfoglalniuk. Ekkor a császár – növekedjék dicsőisége – seregének vezére izent a város parancsnokának, hogy hódoljon meg, és engedje át önként a várost, mert akkor ő jót teszen velük kétszeresen és többszörösen is, elbocsátva őket országukba asszonyaikkal, gyermekeikkel és csecsemőikkel és minden vagyonukkal és szerzeményeikkel, kártétel és hiányosság nélkül. Ámde ha vonakodnék, és megmakacsolná magát, és nem hódol meg önként, akkor nem lesz gyenge a keze a háborúra, és karddal hódítja meg a várost, de akkor nem leszen irgalom hétéves kortól felfelé egyetlen léleknek sem.

A törökök mindezek ellenére sem hajlottak rá, hogy meghódoljanak, hanem megesküdtek, hogy önként nem adják át a várost, amíg csak marad közülük egy is. Biz-

tatásukra szolgált ama levél, amelyet a nagyvezír küldött nekik: hogy ő igen nagy harci néppel jön majd a segítségükre. És csakugyan, *áv* hó végén megérkezett a vezír harmincezer lovas és más katonával, csupa válogatott vitézzel.³³ Ő és egész serege felállott egy hegyen, szemközt a várossal, és meg akarták támadni a császár – növekedjék dicsősége – seregét, de nem bírták, mert a sereg tábora körös-körül meg volt erősítve rőzsekévés ostromfallal (ezt németül így mondják: *verschanzt*), úgy, olyan jól el volt rekesztve és zárva, akár valamilyen megerősített város.

A vezír írt a szultánnak, hogy küldjön még a részére nagy sereget. Az küldött is neki még húszezer janicsárt. Ezeket a vezír betelepítette a táborába. Azután összegyűjtött kétezer jó harcost, lovasokat, s ezek áttörtek a császár – növekedjék dicsősége – táborán, s közülük hétszáz elszánt vitéz bejutott Buda városába.³⁴ Abban az időben a sok bomba és pattantyúlövedék becsapódásától a város falának java része már le volt rontva. Sőt az egyik bomba arra a nagy toronyra hullott, amelyet Lőportoronynak hívtak (németül: *Pulver-*

turm), és a torony szétvált, a föld megremegett a hangjára, és mindama törökök, akik benn voltak, hamuvá égtek, de sokan elpusztultak azok közül is, akik a város szabad terein álldogáltak, valameddig csak szétfreccsent a robbanás.³⁵

És történt *elul* havának tizenharmadik napján, egy hétfőn³⁶ – nem erre mondta az Írás: „...hogyan jó”! –, hogy még délben is mélységesen sötét, komor nap volt. És, íme, nagy jajveszékelés és keserűség támadt a városban, mivel a császár – növekedjék dicsősége – katonái rettenetes hirtelen és – mint már korábban is – nagy harci lármával nekirontottak a falnak. Tudomásukra jutott ugyanis, miszerint ez alkalommal a törököknek az a csapata, amely a falat őrizi, íme, csekély, mivel a város harcosai közül a legtöbbben, akik alkalmasak lettek volna a helytállásra, fáradtak és eltörődöttek lévén, elmentek, hogy kipihenjék magukat, és lefeküdtek a pincékben, hogy nyugodjanak egy keveset, minekutána anynyi éjszakákon át őrséget kellett állniuk. Nem volt hát most senki, aki ellenállt volna a császár – növekedjék dicsősége – katonáinak. S ők minden dolgukban szeren-

csével jártak, és nagy félelmetesen bevonultak a városba, és lett nagy harci lárma és fegyver okozta zűrzavar, egyre csak növekedett az üvöltésnek és jajgatásnak a hangja, egészen az évig csapott. Még mielőtt behatoltak volna a városba, még amikor csak a falon voltak, bent megfújták a kürtöket, hogy nagy rivalgással szóljanak: minden fegyverforgató férfi menjen segíteni a falra, mert az ellenség közel van a belső falhoz. De hogy a császár – növekedjék dicsősége – hadnépe már jó néhányszor tett úgy, mintha nagy garral csatára akarna kelni, de az nem lett egyéb lövöldözők tréfájánál és bolondozásánál meg egyéb effélénél, de mire a törökök kimentek, hogy ellenálljanak, már nem volt se hang, se szó. Most pedig annyira fáradtak és elgyötörtek voltak, hogy a kürtszó el sem jutott a lelkükig. Így hát ki sem jöttek a házaikból, míg csak rájuk nem tört az ellenség az utcákon és tereken színről színre.

Ami pedig engem illet, én a legutóbbi nagy és súlyos ostromzár óta reggeltől estig ott voltam a zsinagógában az én drága fiammal, Simsonnal – legyen áldott az emléke –, egyre csak álltam és imádkoztam, és

szolgáltam az Örökkévalót. Nem tudtam semmiről semmit, amíg csak nem jöttek oda sokan, igen sokan, hogy a fegyver okozta zűrzavar elől a zsinagógába meneküljenek. Mind jajgatott: „Jaj nekünk, jaj! Mert az ellenség bejött a városba, az utcákon és tereken tombol, és betör a házainkba, elvesztünk, mindnyájan elvesztünk!” – és én nem hittem, hanem azt mondtam: „Hiszen nem hallottam a csatakürt rivalgását, mint bármikor máskor valamely város elfoglalásakor.” De még be sem fejeztem szavaimat, amikor odasereglett az egész nép, a gyülekezet minden zugából-szegletéből, férfiak, nők és gyermekek, kapkodással, tolongva, lökdösődve, lélekszakadva, fegyver elől menekülve. Jajgatott és sírt mindenki kétségbeesésében, segítségért kiáltozott, és a jajveszékelés az égig hatolt – fül még nem hallott akkora fájdalomról, amilyentől a lelkünk szenvedett. És én nagy nyomorúságomban sietve fölálltam, megfogtam imaszíjamat és imádóságos könyvemet, a Sion Kapuit, s fennhangon sírva és kiáltozva szólítottam a feleségemet és áldott emlékezetű egyetlen fiamat, Simsont. Ott az volt a szokás, hogy

a hittudós, amikor a Bibliát magyarázza a gyülekezetnek, nem a tóraszekrény előtt áll – amilyen a mi szokásunk –, mondván: tiszteletlenség odafent háttal állani a tóra szent szekrényének, s ezért a nyugati oldalon két vagy három lépcső magasságban kiugrót készítettek, azon szokott a szónok állni. Én hát feleségemmel és fiammal, akikről az imént szóltam, fölmentem erre a kiugróra. Miközben a nagy zűrzavar közepette összeszedtem őket, nagyon sok katonára rontott be hozzánk, gyalogosok (németül: *Musketiere*), kezükben tartva pusztító eszközeiket, a lőfegyverüket, csupasz kardjukat, valamint magyar huszárok is, ők görbe kardjukat fogták a kezükben. És az istenházában vágóáldozatot áldoztak: Izrael fiainak ártatlan vérént ontották. Ahogy mondani szokás, jaj a fülnek és jaj a szemnek: ez gyilkol, az fosztogat, az egyik rabol, a másik tipor. És azok a hangok, amelyeket kiadtak az Örökkévaló házában, bizony a keserűség napjának hangjai voltak! Nem lehet szólni, nem lehet beszélni arról a hangról! A szenvedés és elgyengülés és erőszaktétel hangját hallottam én akkor – vajha sohasem ismétlődnék meg!

Mindezek során az említett kiugrón engem is észrevettek, s oda is rontott három muskétás, nyomban ütlegetni kezdték a hátamat a tűzfegyverükkel, amit a kezükben tartottak. Én lerogytam előttük, és könyvek közepette könyörögtem nekik: „Kérlek benneteket, uraim, ne ártsatok nekem, hiszen én is a császár őfelségének – növekedjék dicsősége – egyik tartományából való vagyok, sok évvel ezelőtt kerültem a törökök fogságába, de most áldott az Örökkévaló, mert megértem ezt a napot, amelyre vágytam, hogy visszatérhessek előbbi uramhoz, a császár őfelségéhez – növekedjék dicsősége – és az én hazámba és szülőföldemre.” És még ezeket is mondtam: „Áldott a Mindenható Isten, aki szerencsét adott a császárnak – növekedjék dicsősége –, s adjon neki szerencsét ezután is, ilyenképpen gyarapítsa őt, és növelje uralmát mindvégig.” És még mindig igyekeztem szívükre beszélni, és kértem irgalmukat, amikor az egyikük, aki velem szemben állt, nagy kegyetlenül rám rivallt: „A pénzedet add ide, és hallgass!” Minden tagom reszketett, rémülten és nagy sietve odaadtam neki mindenemet, ami

nálam volt. Ő ott akart hagyni, hogy menj az útjára, de én kérleltem őt, így szólván: „Kérlek, uram, ne hagyj el, minikutána jóindulatot tanúsítottál irányomban, jobb nekem, ha a te kezeden vagyok fogoly, semminthogy megint mások kezére jussak, akik nem irgalmaznának nekem, hanem megölnének. Kérlek hát, uram, vigyél engem védelmedbe, vigyél magaddal Morvaországba, és sok pénzt kapsz majd értem azoktól a zsidóktól, akik engem kifognak váltani.” Ő pedig ekképpen válaszolt: „Nem bánom hát! Rajta, gyere velem!” Azzal ruhámat megfogva, elindult velünk kifelé a zsinagógából az imaház udvarára, ott voltak más zsidók is, nekik is elvették mindenüket. Egyedül álltam ott, amikor huszárok támadtak rám, hogy megöljenek. Én kiáltottam amazoknak, és jöttek is, és kimentettek. Amikor elkészültek a rablással, odaléptek hozzám, és így szóltak: „Mutasd meg nekünk a házat meg minden vagyonodat!” Én erre így feleltem: „Gyertek velem!” És az udvarról kimentünk az utcára, és, íme, az teli volt leöldösött emberekkel – körülmetéltekkel és körülmetéletlenekkel egyaránt.

Ahogy folytattuk utunkat az utcán, odább nagy kavarodást láttam, a törökök meg a császár – növekedjék dicsősége – katonái előttem is, mögöttem is egymásnak mentek, és az iszonyatos zűrzavarban eltűntek mellőlem a muskétások. Nekem meg egyetlen áldott emlékű fiamnak, Simsonnak, aki a ruhámba kapaszkodott, sikerült a dulakodásból észrevétlenül kicsúsznunk és megmenekülnünk. Hanem az én jámbor feleségem, ő eltűnt, elsodródott mellőlem, és attól az órától fogva nem tudtam, mi történt vele, de bizony féltő, hogy megölték. Én és áldott emlékű fiam, Simson, nagy rohanással elfutottunk, hogy hazajussunk. De kivont karddal ott állt a császár – növekedjék dicsősége – seregének egy tisztje, és tüstént megragadta a fiamat, és azt mondta: „Ez a kölyök az enyém!” Én a fiam után nyúltam, hogy odahúzzam magamhoz, és sírva kérleltem a tisztet, hogy hagyja őt, és én nagy vagyont mutatok neki, amit vegyen el váltságdíjképpen. Ő azonban felém sújtott kardjával, úgyhogy én hátrafelé beugrottam a ház bejáratán, és ott nyitva volt a pince, és én belezuhantam. Nem tudtam magamról sem-

mit, sem azt, hogy élek-e, sem azt, hogy hol vagyok. Aztán végre visszatért az eszméletem. Kinyitottam a szememet, és láttam, hogy a pincében vagyok, és vagy harminc katona rabolja és fosztogatja mindazt a drága holmit, amelyet a gyülekezet tagjai közül sokan ott rejtettek el, ezüst- és aranytárgyakat, ruhákat. Mindaddig, amíg osztozkodtak, nem vettek észre. Csak álltam kővé meredten, magányosan, kifosztva, megfosztva feleségemtől és áldott emlékezetű fiamtól. Így láttak meg azután, s mindjárt rám ripakodtak: „Add ide mindenedet!” Én így feleltem: „Az mindenem, amit láttok, vegyetek el csak mindent!”

Volt nálam régtől egy keresztény szolgálólány, akit én egy töröktől vásároltam: az ő foglya volt még azok közül a keresztények közül, akiket Bécs városának ostromakor ejtettek fogságba. Ez a szolgálólány szerette egész családomat, és hűséges volt házamhoz, mert nem bántani vele szigorúan, csak házimunkát végzett. Már ismerte az edények és a főzés ama szabályait, amelyeket a zsidó vallás ír elő. A város elfoglalásának zűrzavarában ő is ment a maga útjára, nem tudtam, hol van. Most

pedig őt is ott találtam a pincében. Amikor meglátott, sírva fakadt előttem, és feleségemre és áldott emlékezetű fiamra kérdezett. Elmondtam neki, ami történt. Ő megsimogatta az arcomat, őket pedig zokogva siratta. Ezenközben ádáz dühvel föl pattant az egyik katona, egy kegyetlen és rosszindulatú férfi, és hátam felé sújtott kardjával, hogy halálos csapást mérjen rám. Megpróbáltam megfogni a kardját és irgalomért könyörögni, és így szóltam: „Hiszen itt van neked mindenem, vedd el a vagyonomat, csak az életemet hagyd meg!” Szorongatóm azonban nem akart ráállni, mondván: „Ez az egész semmi nekem, azt akarom, hogy halálnak halálával pusztulj!”

Én keservesen jajveszékéltem, sírva sírtam, könyörögtem hozzá, de ő ádáz dühvel ordítózott velem. A többi muskétás rászólt, mondván: „Mit akarsz itt a zsidótól? Vidd magaddal az utcára, ott lökd félre a tetemét!” Az pedig így felelt: „Legyen úgy, ahogy mondtátok!” – azzal teljes erejével megragadott, és mondta: „No, rajta, gyere fel velem!” Elfogott a félelem és a rettegés, elsötétedett előttem a vi-

lág, ahogy mondtam magamban: „Bizony ez már a halál keserűsége!” Próbáltam kérlelni tovább is lág szavakkal. Azt mondtam neki: „Ugyan, uram, miért fogsz engem ekkora nagy erővel, hiszen készségesen megyek magamtól is, el sem tudnék menekülni!” Erre elengedett, és ment elöl, én pedig mögötte. És, íme, az Örökkévaló fölserkentette a lelkemet, mondván: „Fordulj vissza, hiszen a homályban és sötétségben nem lát téged!” Vissza is fordultam, és az Örökkévaló vak-sággal vert meg mindenkit, aki a pincében tartózkodott – a szolgálólányomon kívül, mert ő mindjárt megismert, és így szólt: „Pszt, uram!” Azzal máris elrejtett valamivel odább egy sötét és homályos helyen a fal oldalában. Ő maga elém állt. A szorongatóm azt hitte, hogy megyek mögötte, de ahogy az utcára ért, engem nem talált, ezért egyetlen ugrással a pincében termett, és szörnyű dühösen kiabált: „Hol az a dög zsidó?” A muskétások meg feleltek: „Hiszen veled ment el!” Ha, Isten őrizz, tudnak rólam, bizony nyomban elvesztem volna általuk, nem maradt volna el a bosszújuk. A szorongatóm pedig azt mondta nekik:

„Ha megtalálom, darabokra kaszabolom!” Ezt mind hallottam a saját fülemmel arról a helyről, ahol remegve és félelemmel teli meghúzódtam. A szolgálólányom úgy hevert rajtam, mint aki valami alkalmatosságon ül éppen, szorongatóm meg fel és alá járkált a pincében, de nem talált rám, és a muskétásokkal veszekedett, amiért nem látták és nem figyelték, „hová menekült a zsidó”. A muskétások meg dühvel vágtak vissza: „Nem tartozunk neked számadással a zsidó felől. Ha akarsz valamit a zsidótól, keresd meg, az ördög nevében!” És a szolgálólányom is, aki rajtam hevert, mondta neki: „Jobban teszed, uram, ha gyorsan megkeresed odakinn a zsidót, mielőtt még elrejtőzik valamelyik házban.” A katona ezt belátta, elsietett hát ki az utcára, ezalatt a szolgálólányom halkán odasúgta: „Siessen, iparkodjon, uram, menjen a belső pincébe, mert ott nagyobb a sötétség, és tele van zsákokkal és nagy batyukkal, ott nagyobb biztonsággal el tud rejtőzni.”

Vigyázott rám az Örökkévaló, és megmentette életemet: bementem, és ott rejtőzködtem el. A szolgálólányom megvált

tőlem, és én két vagy három órán át kuporogtam ott, amikor hangokat hallottam. Három muskétást meg egy káplárt láttam jönni, mécesst tartottak a kezükben, a mécsesek fényénél kutattak zsákmány után, így találtak énrám is. Sírásom és könnyörgésem szájalommal töltötte el őket, mondtam, hogy Prágából való vagyok, és a Mindenható Isten irgalmat öntött beléjük irántam, és a káplár jóindulatúan szólt hozzám, mondván, hogy ő is prágai. Én pedig megmutattam nekik minden drága holmimat, hogy válogassanak belőlük, és mintegy háromszáz rajnai tallér értékű holmit vettek el. Ezenközben beszéltem a káplárhoz, hogy vigyen engem magával, és vegyen védelmébe, amíg el nem visz a zsidókhoz, mert akkor sok pénzt kap tőlük értem váltságdíjképpen. Ő pedig ezeket mondta: „Íme, megismertelek és megkedveltelek, s el is viszlek magammal a zsidókhoz.” A délutáni imádság idején mentünk ki a pincéből. Akkor láttam, hogy az utcatele van legyilkoltakkal, mennyi, de mennyi mezítelenre vetköztetett tetemmel. Én biztonságban mentem, mert a káplár megvédelt másoktól, és amikor elérkeztünk

a város falának ama részéhez, ahonnan kiindulva elfoglalták a várost, akkor a káplár egy batyut rakott a fejemre, hogy vigyem a város előtti táborba, a sátrába. A káplár pedig más irányban indult el, engem a muskétásokra hagyott. A batyu, amit vinnem kellett, nagyon nehéz volt, mert a sok nyomorúság miatt az erőm megfogyatkozott, és a szent szombat kimenetele óta egy falatot sem ettem. Bensőmben mintha szétfolyt volna a vérem, lelkem már-már elhagyott, térdeim is megrogytak a böjtöléstől, néhányszor el is eszem a teherrel. A muskétások pedig hajszoltak, menjek éppen olyan gyorsan, mint ők, de nem tudtam, s ekkor megesküdték, hogy ha nem szedem úgy a lábamat, ahogyan ők, nyomban lelőnek pusztító fegyverükkel. Még be sem fejezték szavaikat, amikor a káplár visszaérkezett hozzánk. Ő, látva, hogy már semmi erőm sincs, és hogy nem ellenszegülésből vagy alattomoságból viselkedem így, ezt mondta: „Hagyjátok, hadd menjen lassabban!” Íme, ha csupán egy keveset késik a káplár, én már nem élek, merthogy megesküdték rá. Így lassan haladtak velem. Éjfél tájban

értünk a táborba (németül: *Hauptlager*) a sátraikhoz. Láttam ott sok körülmetéletlent, akik nem tartoztak a hadnéphez, ezek körülfogtak, mint a darazsak, hogy lássák nyomorúságomat, az egyik is mondott valamit, a másik is, de mindegyikük szava csupa gonoszság volt. Hanem a káplár intette őket, nehogy egyetlen ujjal is bántsanak, és hozott nekem kenyeret, hogy egyek, de egy falat sem ment le a torkomon, mivelhogy kiszáradt, és nyelvem az ínyemhez tapadt. Kértem hát tőle egy kevés vizet, de ő sört hozott, és csak azért ittam belőle, hogy meg ne bántsam, hanem a szomjamat nem oltottam vele, mert a szájam teljességgel kiszáradt, kiszikkadt nedvesség és nyál híján. És azok a keresztény emberek, akik a sátorban voltak, látták, hogy szomjúság kínoz: szerettek volna beszélgetni velem, de nem tudtam szólani. Volt közöttük egy keresztény asszony, akinek megindult rajtam a szíve, és hozott nekem vizet, úgyhogy ihattam eleget – ez valóban hűsítő víz volt a fáradt lélek számára. Utána már sört is tudtam inni, meg is mosakodtam, és kezet is mostam, hogy egyek egy falat kenyeret (németül: *Kom-*

misbrot), de csupán annyit, hogy elmondhassam rá az étkezés utáni áldást.

És lőn este, és lőn reggel: a harmadik nap, kétszer is mondjuk rá az Írás szavával: „hogyan jó”. Hajnalhasadáskor olyan hír terjedt el, miszerint a törökök ismét gyülekeznek, hogy kívülről támadjanak. Mindenki kirohant a sátrából, a tábor széléig futottak, engem magamra hagytak a sátorban. A nap már felkelt, amikor visszatértek hozzám, mivelhogy a hír hamis volt, s azért esett így, mert az őrszemek azt látták, hogy a vezír serege, amely a hegyen állt, elmozdul a helyéről. Az igazság pedig az volt: a vezír látván, hogy a háborút elvesztette, visszafelé fordult. S íme, a reggel kivilágosodott, s ők lefeküdtek aludni a földre, én meg gyorsan fölkeltem imádkozni, és felraktam az imaszíjaimat. Azután én is lefeküdtem keserű lélekkel. Úgy feküdtem, mintha aludnék, de nem aludtam. Ez így volt *elul* havának tizennegyedik napján négy órán át. Akkor meghallottam, hogy a káplár másokkal felőlem tanácskozik, hogy törvény szerint hogyan és miképpen járjon el velem, minekutána parancs (németül: *Verordnung*) érkezett, hogy ő és em-

berei sorakozzanak fel, mert számba veszik őket, hogy törökök után kutassanak, és hát hogyan vigyen ő engem magával a csatába. Valamennyien egyképpen azt mondták neki, hogy valahol amott egy félreeső helyen lőjön le, ne gondolkozzon rajta sokat. Volt köztük egy álnok szorongatóm, aki gúnyolódott rajtam, és büszkélkedett fölöttem, és ingerkedett velem, mondván: „Ezzel a karddal, amit a kezemben tartok, vágom le a fejedet.” Szavaira remegés fogta el a lelkemet, és ezenközben jött oda hozzám a káplár, és mondta: „Zsidó, mit csináljak veled? Parancsot kaptam, hogy vonuljak járőrbe (németül: *Patrouille*), és lehetetlenség magammal vinnelek. Ha pedig mostan megválok tőled, aki rád talál, megöl.” Én sírásra fakadtam előtte, és zokogva mondtam neki: „Egyet hadd kérjek tőled, uram. Mivelhogy azt hallottam, hogy a tábor szélén a Duna folyó partjánál talán vannak morvaországi zsidók, és ha kegyet találtam a szemedben, akkor vigyél oda, hátha kiváltanak.” Most is azt mondta: „Megteszem a kedvedért.” Azzal elindult velem. De jött velem a szorongatóm is, kezében tartva csupasz kardját, és azt

mondta: „Ha nem akad, aki kiváltsa, lecsapom a fejét, a tetemét pedig bevetem a folyóba.” Ahogy mentünk, találkoztunk egy zsidóval, aki kereszténynek színlelte magát, és úgy beszélt velük, hogy azért akar megvenni, mert rajtam akarja kitölteni a bosszúját, de a mi nyelvünkön a fülemben súgta: „Ne félj, a nikolsburgi szent gyülekezetből való zsidó vagyok, de ha nem említem nekik Izrael nevét, olcsón kiválthatlak.” És a férfi tíz aranyat kínált, hogy annyit megad értem, de amazok azt mondták, nem, adjon legalább ötven aranyat, és egyre csak beszéltek egymással, amíg csak el nem értünk a hídhhoz. Ott a férfi azt mondta: „Várjatok rám a híd túlsó végén, mert visszajövök, és megvásárolom tőletek, nem válunk el egymástól csak úgy.” És nekem még azt mondta: „Ne félj, nem hagylak cserben.”

És átmentek velem a hídon, ott leültek, hogy egyenek, és várták a vevőt. Én félelemben és rettegésben álldogáltam, amíg be nem fejezték az evést. Utána fölkeltek, bejártak minden helyet, hogy kérdezősködjenek ama férfi vagy más zsidók felől, de nem találtak senkit sem, és azt a zsidó

férfit többé nem láttam. Ők pedig ide-oda járkáltak velem, amíg csak be nem esteledett. Akkor megszólalt a szorongatóm: „Hát még mit tegyünk a zsidóval? Hiszen már itt az éjszaka, most hát öljük meg, és dobjuk a folyóba, aztán menjünk vissza a táborba a sátrunkhoz.” A káplár erre azt mondta: „Egy keveset várunk még, de menjünk odább, közelebb a vízhez, ahol a markotányos helye van.” És elindultak tovább, én velük. És, íme, szemem előtt kard villogott, halálfélelem zuhant rám, szorongatóm rosszat forralt ellenem, el akart veszejteni. De Isten, az én irányító, elém küldte angyalát, és a káplár fölpillantott, s, íme, egy magas termetű, előkelő úrnő áll egy dereglyén, és odakiált neki: „El akarod adni az árudat?” A káplár arra gondolt, hogy az úrnő a zsákmányolt holmija felől kérdezi, mert az is ott volt a kezükben, ezért odanyújtott egy batyut, hogy nézze meg, mit szeretne belőle. De az úrnő azt mondta: „Nem, én a zsidót akarom megvásárolni.” A káplár megörült, és így szólt: „Már nem sok az időnk, hiszen már közeledik az éjszaka, hát azért adj most érte ötven aranyat.” Az úrnő azt felelte: „Nem,

csak harminc aranyat adok nektek császári pénzben.” Még jobban örült a káplár, mivel úgy vélte, ez jó vásár lesz, mégis azt mondta: „Adjál negyven aranyat.” Az úrnő azt felelte: „Annál a pénznél, amenynyit mondtam, nem adok többet, de ráadásul megitatlak benneteket finom neckari borral.” Ebben meg is egyeztek, kezet adtak egymásnak, és az úrnő leszámolt neki harminc aranyat császári pénzben, és előhozott egy borral teli, nagy korsót. Engem pedig megfogott a káplár, és így szólt hozzám: „Íme, ezennel átadlak téged ez úrhölgynek, és mostantól nála vagy fogoly, amint az voltál énalattam.” Foglyok eladásakor és vételekor ez a szokás.

A szorongatóm pedig így szólt: „Hanem én most megvallom, és le sem tudnám tagadni, hogy ez Isten embere, amiért annyi minden baj történt vele, és ő megszabadult mindegyikből. És micsoda nagy szerencséje volt, hiszen csak egy pillanaton múlt, hogy találkoztunk az úrhölgygel, máskülönben a teteme már a vízben úszna, a kardom, itt a kezemben, készen állt rá.” Ezen szavakra a szívem sírásra indított, nem bírtam ki, ájultan estem össze. Mel-

lettem az úrnő illatszereket hozatott, hogy szagoljam, míg csak vissza nem tért belém a lelkem. Azután a katonák, még ők is kedvesen szóltak hozzám, úgy váltak meg tőlem. Az úrnő pedig megparancsolta, készítsenek számomra hálóhelyet, és szép és vigasztaló szavakat mondott nekem, és megígérte, hogy hamarosan elvisz engem a zsidókhoz. Az Örökkévaló pedig megkedveltetett vele és férjével, az ő urával is, úgyhogy nem voltak meg tőlem semmi jót, amíg el nem vittek rabbi S'muél Oppenheimnak, a nemes és kiváló vezető férfiúnak a házába.³⁷ És dicsőítem a Mindenható Istent, és hálálkodom neki, amiért kivezetett engem a nyugalmas bőségbe, és a bajaimnak azt mondta: elég! Mindez történt a (rövidített időszámítás szerinti) 446. év *elul* havában. Ezért a nagy csodatétel emlékére megfogadtam magamra és minden utódomra kötelezően, hogy minden *elul* hó tizenharmadik napján böjtölni fogunk, *elul* hónap tizennegyedik napját pedig megtesszük lakoma és öröm és kellemetesség napjának, hogy legyen a zsidóknak részük fényben, nyugalomban és örömben, mert eljön a mi igaz messiásunk

– ő vezessen el bennünket Sion szent városába, és építse föl a mi szentélyünk díszes házát mielőbb, még a mi életünkben, hogy láthassa a szemünk, és örülhessen a szívünk. Ámen. Tegye meg ezt a mi bizodal-
munk istene.

AKI A TÖRÖK
BUDÁT
ELSIRATTA

[SCHULHOF IZSÁK EMLÉKIRATÁRÓL]

ÍRTA SZAKÁLY FERENC

saknem napra pontosan száz-
negyvenöt esztendőös török ura-
lom s oly sok nagy reménnyel
indult, de rendre-sorra kudarc-

ba fulladt visszavívási kísérlet után a Szent Liga csapatai 1686. szeptember 2-án vet-
ték be Budát, a török birodalom északnyu-
gati védőbástyáját. A mintegy 61 000 fős
szövetséges sereg Lotaringiai Károly her-
ceg és Miksa Emánuel bajor választó-
fejedelem vezetésével június közepén ér-
kezett Buda alá; június 17-én, lényegében
ellenállás nélkül, bevette Pestet, 20-án pe-
dig minden oldalról befejezte a mintegy
10 000 török katona által védett budai vár
körülzárolását. A gondos tüzérségi előké-
szítés után a várfalakig kígyózó roham-
árkokon keresztül indított általános roha-
mokat a védőknek július 27-én és augusz-
tus 3-án még sikerült visszaverniük. Mi-
után azonban a nagyvezér felmentő sere-
gét – amely több ízben megkísérelte át-
törni az ostromgyűrűt – a szövetségesek
visszaverték, a megfogyott létszámú, ellá-
tási zavarokkal küszködő törökök ellenál-
lása meggyengült. A szeptember 2-án dél-
után megindított harmadik általános ro-

ham során az ostromlók először a nyugati és az északi oldalon hatoltak be a várba, amelynek védői Ali Abdurrahmán, az utolsó budai basa eleste után felhagytak a kilátástalan ellenállással. Buda eleste végleg megpecsételte a magyarországi török uralom sorsát. Bár a háború még jó néhány esztendeig eltartott, a török végvárrendszer szinte tojáshéjként roppant össze, a szultáni hadak az egyik vereséget a másik után szenvedték a nyílt mezőn is, s a győzelmes császári ármádát végül is csak Belgrádnál tudták megállítani. Ez pedig annyit jelent, hogy, a Temesközt kivéve, 1699-ben, a karlócai békekötés évében török katona már csak rabként tartózkodhatott Magyarország területén.

Buda visszafoglalásának hírért egész Európa túláradó örömmel: harangzúgással, díszkivilágítással, tűzijátékkal és egyéb látványosságokkal köszöntötte. Igyekeztek kitenni magukért a magyarországi várak és városok is. A várakból díszlövészek adtak hírt a környékelieknek e rég várt diadalról, a derék soproni polgárok – az elmaradhatatlan dízsörtűz mellett – toronyzenével, díszlakomával ünnepeltek, a városi

tanács szeptember 3-ra munkaszünetet és hálaadó istentiszteletet rendelt el.

Maga az ünnepségek tárgya, Buda, amelynek természet adta és emberkéz csinosította szépségét oly sok utazó megcsodálta, füstölgő, komor romhalmazként koszorúzta a Duna fölé magasodó Várhegyet. A törököknek már az 1684-es ostrom rombolásait sem sikerült teljesen eltüntetniük, az 1686-os ostrom minden addiginál gondosabb, tehát pusztítóbb tűzérési tüze a régiekre újabb romokat halmozott, s a rombolás iszonyú művét a visszafoglalás estjén támadt tűzvész tetőzte be. A hol itt, hol ott felcsapó lángcsóvák még napokig messzire mutatták a kincsek után kutató, győzelemittas zsoldosok útját. Mint a Várnegyedben ma is látható középkori lakóházak tanúsítják, számos budai épület csodával határos módon mégis túlélte minden viszontagságot.

Ha a pusztulással dacoló falak az élet megszakíthatatlan, diadalmas folyamatoságát sugallják is, a török Buda lakosságát, amely e holt keretnek tarka nyüzsgésével értelmet és tartalmat adott, végleg és szinte nyomtalanul elsöpörte a felszabadító há-

borúk vihara. Azok között, akik 1687-től fogva új falakat húztak az elnyűhetetlen középkori alapokra, egy sem akadt, aki már a török időkben is itt lakott. A budai magyarok ostrom alatti és utáni sorsáról nincs hírünk, pedig a budai tanács még 1685-ben is levelezett a bécsi haditanácsal, s az itteni protestáns lelkipásztor nevét még 1686-ból is ismerjük. Sűrű homály fedi az itt egykor oly nagy számban élt délszlávok sorsát is. A törököket – közülük élve mintegy 6000 került a győztesek kezére – hadizsákmányként kezelték, s élettelen tárgyként adták-vették; éppúgy, ahogy korábban ők a fogságukba esett keresztényeket a budai piacon. Keresztény katonák feleségeként még csak itt maradt néhány török asszony, a férfiak azonban szétszóródtak Európa minden tája felé, a megszabadultak pedig nyomtalanul eltűntek a török birodalom néptömegében.

A vesztesek sorsában osztoztak a budai zsidó közösség tagjai is. Ezúttal nemcsak azért, mert az elfoglalt várak és városok zsidóságának megsarcolása, kifosztása, sőt legyilkolása ekkortájt mindenütt a zsoldosseregek katonáinak kedvelt rutin-

műveletei közé tartozott, hanem azért is, mert a budai zsidók önként és öntudatosan vállaltak közösséget a törökökkel. Nemegyszer maguk is fegyvert ragadtak városuk védelmében. Evlia Cselebi török világutazó – aki az 1660-as években fordult meg Budán – meséli útleírásában 1602-ről: „A harmadik ostromnál, mikor az ellenség e kapun [a Bécsi kapun] berohant s a várat elfoglalandó volt, a zsidók egy-egy darab patkánymérget vettek a kezükbe és zsidó nyelven azt mondogatták egymásnak: »Ha az ellenség bejön a várba, a mérget megnyaljuk; meghaljunk vagy megmenekülünk.« A budai zsidók között manap is közmondás ez: »Nyaljunk-e?« A Bécsi kapun belül még az ellenséges időkből egy ágyú van, melybe egy ember belefér; mikor az ellenség itt egyenesen befelé rohant, egy zsidó ezt az ágyút hirtelen elsütötte és úgy találta e kapuk között sűrűen levő és kívül álló hitetleneket, hogy maguknak a keresztényeknek elbeszélése szerint néhány ezer válogatott katonájukat a halál porába terítette. Ez okból a budai zsidók most minden kormányzósági adó alól fel vannak mentve. A Bécsi kapun belül több kőépület-

ben laknak, de ha magyarok, németek és cseheknek kezébe kerül erről a tájékról egy zsidó, azt felnyársalva megsütik.” A budai zsidók 1686-ban, legalábbis az ostromló táborban szerén-szerte elterjedt hírek szerint, ajándékokkal ösztönözték kitartásra a török katonákat. A vár elfoglalásának napján sokan áldozatul estek az először éppen az ő negyedükön keresztül benyomuló zsoldosok és huszárok esztelen dühének, akik a zsinagógába behatolva, az odamenekültek közül hetvenkettőt lemészároltak. (Valószínűleg ezek összeégett csontjai kerültek elő a budai gótikus zsinagóga ásatásai során.) Mások a Dunánál lelték halálukat. Schulhof elbeszélése szerint (a *Nagy gyászdal* bevezetése, erről lásd alább) „négyszáz fogságba esett zsidó hajón volt, s mellettük csak néhány őr a császár hadából, a huszárok vakmerő tömege odament, úgy tettek, mintha azért jöttek volna, hogy a foglyokat lássák, s szerencsétlenségüknek örüljenek. De kivont karddal hirtelen a hajóra rohantak, úgy, hogy a császár népe [az őrzésükre kirendelt katonák] nekik nem állhatott ellen, sokat megöltek, többen a vízbe ugrottak, és belefulladtak”.

A győztesek azokat a budai zsidókat, akik megmenekültek a mészárlásból, árucikknek, vagyonukat pedig prédának tekintették. Váltásdíj reményében, aki csak tehetett, igyekezett közülük magának néhányat megkaparintani. Esterházy Pál nádor huszárai tíz zsidót „zsákmányoltak”, őket Esterházy Kismartonban telepítette le; a brandenburgi segédcsapatok hazatérő katonáinak foglyaként sok előkelő zsidó került Berlinbe; két bajor generálison húsz budai zsidót követelt a haditanács, amely természetesen maga is igyekezett rátenni kezét erre az értékes „zsákmányra”. Végül mintegy huszonöt szegényebb sorsút sikerült is megszereznie, ezeket Győrben és Komáromban őrizték, mígnem Oppenheimer Sámuel bécsi zsidó hadseregszállító és bankár vállalta, hogy szabadon bocsátásuk fejében mindegyikükért egy-egy muskétást állít ki teljes felszereléssel, vagy fejenként húsz talért fizet, s ezenkívül egy összegben letesz ezer forint váltásdíjat.

Ugyancsak Oppenheimer támogatta annak a Szender (Alexander) Tauszk nevű prágai zsidó ifjúnak vállalkozását is, aki már az ostrom idején lépéseket tett a budai

zsidók megmentése érdekében. Tauszknak Lotaringiai Károly védelme alatt és támogatásával végül is sikerült kétszázhetvennégy budai zsidót kimentenie a romok közül. Váltáságdíjukat a foglyok ügyében alakult bizottság 21 000 forintban állapította meg, amelyet Tauszk – közben az adósok börtönét is megjárva – Krakkó, Metz, Frankfurt, Amszterdam, Cleve és más városok zsidóságától koldult össze. Az így vagy más módon megmenekült budai zsidók a cseh, morva és német birodalmi városokban találtak menedéket, kezdtek új életet. Könnyen elképzelhető, hogy az ostromot túléltek közül került ki az a hatvannégy zsidó is, akiket a törökök 1688–1689-ben Konstantinápolyban mint eredetileg budai illetékességűt összeírtak.

Nem csoda hát, hogy míg Buda visszavételéről Európa-szerte tömegesen jelentek meg a beszámolók, leírások, győzelmi iratok (ezek száma mintegy ezerhétszázra tehető), a török Budát – az *Ájn sájn náj lid fun ofen* (Szép új dal Budáról) jiddis verses krónika ismeretlen szerzőjén túl – mindössze egyetlen férfiú, egy bizonyos Schulhof Izsák nevű, viszontagságos sorsú budai zsidó sirat-

ta el. Mindazoknak nevében, akik a magyarországi török tartomány központját a magukénak érezték, otthonukként szerették.

Schulhof 1650 körül Prágában született; családja – anyja, Samson Bacharach prágai, majd wormszi rabbi lánya révén – a birodalmi zsidóság legelőkelőbbjeivel állott rokonságban. Efrájim ha Kóhen, a híres rabbi Eszter nevű lányát vette feleségül, s apósát követve valószínűleg 1666-ban költözött át Prágából Budára. Budán csakhamar nagy tekintélyre s – mint emlékezéseiből kihüvelyezhető – tetemes vagyonra tett szert. Úgyszintén saját elbeszélése szerint a budai hitközség vezető férfiainak sorába tartozott. Feleségét a visszafoglalás napján katonák ölték meg, kiskorú fiát, Sámson-t pedig, akit hányattatásai során oldala mellől ragadtak el, a győri fogságban érte a halál. Schulhofot egy bizonyos „úrnő” váltotta ki, s juttatta el Oppenheimer bécsi házába. Utóbb, akár csak a legtöbb Budáról menekült zsidó, Nikolsburgban telepedett le, majd visszatért Prágába, és ott újra családot alapított. A balszerencse azonban tovább üldözte; az 1689. június 21-i tűzvész házával együtt

minden vagyonát megsemmisítette. Mint sírfelirata elárulja, 1733-ban ragadta el a halál.

Schulhofot különösen erős érzelmi szálak láncolták a török Budához. Jól mutatja ezt, hogy az 1686-os ostrom eseményeit, amelyek számára egyébként élete mélypontját s a lehető legnagyobb csapást jelentették, három munkában is megörökítette. Közülük a legjelentősebbnek, a *Megillát Ofen (Budai krónika)* című prózai elbeszélésnek teljes szövege e kötetben kerül először magyarul az olvasó elé. Két másik munkája, a *Kis gyászdal* és a *Nagy gyászdal* című versezet az Ószövetség különböző könyveiből, különösen a Jeremiás siralmaiból kiragadott mondatokból építkezik, s oly bonyolult és talányos, hogy lefordítása – Kohn Sámuelnek, a Magyarország történetére vonatkozó héber kútfők első összeállítójának véleménye szerint – képtelen feladat. Maga Schulhof is érezhette versezetei eme gyengéjét, mert mindkettőhöz terjedelmes „magyarázatokat” fűzött; ezek számos olyan mozzanatot is elbeszélnek a budai ostromról, ami a *Krónika*-ban nem található. A *Kis gyászdal* „magyarázatai” családja szomorú

sorsát ismertetik, adatait fentebb Schulhof életrajzában hasznosítottuk. Köztörténeti érdekűek viszont a *Nagy gyászdal*-t kísérő „magyarázatok”, amelyeket ezért az alábbiakban – Kohn Sámuel fordításában – teljes terjedelmükben közlünk (elöl kurzív szedéssel a magyarázott verssor):

„*Óh miképpen lett parázna nővé a hű város*” – Mivel meztelensége, az országnak meztelensége feltakartatott a népek szeme előtt, úgy, mint a parázna nő magát szeretői előtt feltakarja.

A második versszakban: „*egész nap ültem a sötétségben*” – Mivel a városba vetett vasgolyóktól féltünk, a gyermekekkel és a nőkkel egész nap a föld alatt pincékben ültünk.

„*A gonosz kart és koponyát zúzott szét*” – Ez a vasgolyóknak hatalmára vonatkozik, melyeket németül „Bombé”-nak, s törökül „kumbar”-nak neveznek. E gonosz eszköz által tudniillik számos török és zsidó veszett el, kiket darabokra szaggattak.

„*Nagy a tanácsban és hatalmas eszközeiben, nem egy vagy két napig*” – Nem egy vagy két napig, hanem sok napon át nagy munkát végeztek [értsd: az ostromlók], a város ellen

sáncokat, sok gonosz épületet és gonosz terveket készítvén.

„Szerzeményt s vagyont lábbal tiport, és sok királyi kincset” – Midőn az ellenség a várba nyomult, s ott rabolt, sok zsákmány szét-szórva a földön hevert, s emberek és állatok lábbal tiporták. Akkor a törökök dühükben a várost négy végén felgyújtották.

„Izrael örökségének két hű községe, alakja feketébb a feketénél” – Ez [a budai zsidó közséken kívül] még a belgrádi híres zsidó községe is céloz, de azért szó szerinti értelemben is veheted. Községünkben tudniillik spanyol zsidók is laktak, kik mintegy harminc családot képeztek, és külön zsinagógával bírtak, melyben az ő szertartásuk szerint imádkoztak.

„Pénzüket messze földre küldték” – Községünk évenként sok száz tallért küldött a Szentföldre, s az ottani szegényeket segítette, hogy a szent tant tanulhassák, nem tekintvén, hogy abban az évben, melyben a török császár Bécs ellen indult [értsd: 1683-ban, a hadjáratot azonban nem a szultán, hanem Kara Musztafa nagyvezér vezette], kétezret egyszerre küldöttünk ama fog-

lyok kiváltására, kiket a tatárok magukkal hoztak.

„Leszálltunk hatalmas vizek mélységébe” – A földnek népei víznek neveztetnek, mert mondva van: „úgy zajongjanak, mint a tenger zajgása”. Mivel pedig a város hegyen állt, azért van az mondva, hogy „leszálltunk”.

„Az utcán kard pusztít, a szobákban rettegés” – Mert rettenetes volt a szobákban lakni. A házak tudniillik egészen sziklakőből voltak építve, s a vasgolyók, ha rájuk estek, az egész házat szétrombolták, s a szobák lakóit a ház kövei ütötték agyon. Sokan haltak meg így nagy vétkeinknek büntetésül.

„Vizünket életveszéllyel hozzuk” – Mert a víz a városon kívül volt, s ha valaki kiment vizet hozni, az ellenség puskával lőtt rá.

„Szemeink még mindig segítség után sóvárognak” – Mert minden új hónapban, sőt héten a törökök azzal biztatták egymást; híret vettük, hogy a mi népünk, a nagyvezér népe, nemsokára nagy hadsereggel jó a város felszabadítására. De e hírek sohasem valósultak.

„Lépteink ingadoztak a hatalmas lövések hal-

latára” – Ez azt jelenti, hogy igen nagy vasgolyókkal lőttek, ami fölötte ijesztő volt, mert a robaj mint hatalmas dörgés hangzott.

„Körös-körül ellenségek árultak el engem” – Értsd: a körös-körül fekvő falvakat, de sok közöttünk lakó keresztény is ellenséggé vált; városunk gyenge pontjait [értsd: az ellenségnek] tudtul adván s titkainkat elárulván.

„Háromszor hetenként éjjel álom nem szállta meg szemeinket” – Már régóta, sok évvel ezelőtt, több mint tíz talmudtudós egy bizonyos házban minden hétnek csütörtök estéjén, az éjen át egész reggelig együtt szokott tanulni. Vagy három évvel ezelőtt [értsd: 1686 előtt] pedig újabb intézkedés történt. Vagy harminc családfő állott össze, s engem választott meg, hogy tanuljak velök. S én hetenként szerdán este, az egész éjen át reggelig Mózes öt könyvében, a prófétákban és hagiográfiákban, a Misnában, Aggadában, Midrásban tanultam velök. Ezután mindnyájan felállottak, és fennszóval és kellemes dallammal a *Lelkem kedvese*-féle dalt énekeltek, mely a *Sion kapui* című könyvben van kinyomtatva, és ezután, szintén dallammal, azt az imát, melyet a szent könyvek tanulá-

sa után szoktak elmondani. Miután pedig a tanulni vágyók versengése a tudományt gyarapítja, mások is összeállottak, vőlegények és ifjú férjek, kik nemrég nősültek meg; vagy húszan voltak, kik szintén tudóst alkalmaztak, hogy velök tanuljon. Ezek minden hétfőn estétől reggelig ugyana szerint a mód szerint tanultak, melyet az én egyuletemben állapítottam meg. Ha a város pusztulása nem jó közbe, az intézmény örök törvényként maradt volna fenn, miután esküvel arra köteleztük egymást, hogy ne szűnjék meg soha. Ily módon tehát a mi községünkben hetenként három egész éjjelen át nyilvános gyülekezetekben tanultak. De vétkeink miatt aznap óta, melyen a Szent Ház [a jeruzsálemi templom] elpusztult, az az ítélet mondatott ki az istenfélők házaira, hogy elpusztuljanak. Az Isten könyörüljön rajtunk, s küldjön igazságos megváltót, hogy bennünket gyorsan váltson meg, még a mi napjainkban. Ámen!

Schulhof az 1687-ben keletkezett *Nagy gyászdal*-ban már mint kész munkára hivatkozott a *Megillát Ofen*-re („és hűségem sok tette pontosan megvan nálam azon a helyen, amelyet meg fogsz találni nagy gyász-

megillámban”), vagyis azt közvetlenül az események után írta. Emlékezéseit és gyász-dalait már annak a Habsburg császárnak a birodalmában vetette papírra, akit a legnagyobb tisztelet hangján, áldóformula („növekedjék dicsősége”) kíséretében emleget. Mégsem titkolja, hogy az ő számára Buda – Európa-szerte oly nagy örömmel fogadott – visszavétele a legnagyobb csapást jelentette. Nemcsak azért, mert ennek következtében vesztette el családját és vagyonát, nem is csak azért, mert számára szeptember második és harmadik napja immár élete végéig a megaláztatás és a rettegés rémképek kísérte emléknapja lett, hanem azért is, mert ő a török Budát tekintette igazi otthonának, élete ottani szakaszát a boldogság korának. Akárcsak a kortárs magyar történetírók – például az Erdélyország 1658–1662-es pusztulását *Siralmas magyar krónika*-jában elbeszélő Szalárdi János –, ő is Mikeás próféta könyvének szép sorait iktatta emlékezéseibe e tovatűnt virágkor megidézésére: „A város a török birodalom uralma alatt állott, s lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyugalmas – valóban elmondhattuk: »*ki-ki a maga*

szőlőlugasában, a maga fügefája alatt« tanyázhattott, nem volt ártás az országban.” A budai lakozás árnyképei teljesen kikoptak Schulhof emlékezetéből, s a török Buda szinte tejfel-mézzel folyó Kánaánként jelenik meg leírásában; emlékei szerint ott a létfenntartás minden eszköze könnyen hozzáférhető és olcsó, a zsidó hitközségi élet nagy jövőjű kezdeményezésekkel tündöklő, s általában is minden szép és jó volt.

Schulhof soraiban egyáltalán nem ismerhetünk rá arra a képre, amelyet az európai történetírás a magyar turkológia eredményes közreműködésével a török birodalom nem mohamedán lakóinak életéről ránk hagyományozott. Minden részletvizsgálat azt mutatja ugyanis, hogy a szultán birodalma sohasem volt a személy- és vagyonbiztonság hona, s kiváltképpen nem volt az a XVII. században, amikor az élet csaknem minden területén megmutatkoztak már a bomlás és hanyatlás félreismerhetetlen jelei. A despotikus államszervezet nyomásától, a tisztségviselők féktelen önkényétől, a katonaság kihágásaitól a zsidók persze éppúgy szenvedtek, mint a birodalom más alattvalói, legyenek bármilyen

vallásúak és nemzetiségűek, akár éppen törökök és mohamedánok is. Mi magyarázza hát, hogy a zsidók mégis tömegesen költöztek be ide a lényegesen konszolidáltabb és jóval törvényesebb keretek közt élő európai országokból? S mi, hogy a birodalom magyarországi részének zsidósága is annyira a magáénak érezte a török hódoltságot, mint azt Schulhof emlékiratai is tanúsítják?

A magyarázat alighanem egyértelműen abban keresendő, hogy a törökök pusztán vallásuk miatt nem alkalmaztak különleges bánásmódot a zsidókkal szemben. Ha szenvedtek is a tisztviselők és a hatóságok önkényétől, az a török berendezkedés immanens visszásságaiból, nem pedig a zsidóság elkülönült és elkülönített helyzetéből eredt. Nem így az európai országokban, ahol a zsidókat mindig is gyanús idegen betolakodónak tekintették, megalázó helyzetbe (gettókba és jelek viselésére) kényszerítették, s csak kétségtelen gazdasági hasznosságuk és ebből eredő nélkülözhetetlenségük miatt tűrték meg őket. S így is csak ideig-óráig, hiszen még a XVII. századi Európában is meglehetősen minden-

naposak voltak a zsidóüldözések és a pogromok. A Habsburg-birodalom fővárosából, Bécsből például utoljára 1670-ben űzték ki a zsidókat, s évek múltán is csak néhány kivételezett – mert a hadseregszállításokban és a hitelügyletekben nélkülözhetetlen – család nyert jogot rá, hogy ott megtelepedhessék úgynevezett „Toleranzgeld”, megtűrésükért fizetett évi díj fejében. Jellemző módon annak az Oppenheimer Sámuelnek is „Toleranzgeldet” kellett fizetnie, akinek szolgálatai nélkül 1686 és 1703 között szinte mozdulni sem tudott volna a Magyarországon, illetve a francia hadszíntéren harcoló Habsburg-hadsereg.

Persze a szultáni udvarnak jól jövedelmezett a zsidókkal szembeni türelmesség: adózóként és kölcsönzőként – alkalmasint kényszerű kölcsönzőként – egyaránt a birodalom legjobban „nyírható” alattvalói közé tartoztak. A török birodalomban felhalmozódott kereskedőtőke jelentős része éppen az ő kezükön forgott; nyelvtudásuk, szétszórtságuk és ugyanakkor összetartásuk révén rendkívül jelentős szerepet játszottak a Levante kereskedelmi életének szervezésében, az Indiától és Kínától Velen-

céig és más európai kereskedelmi központokig ágazó kereskedelmi kapcsolatok fenn tartásában. Természetesen a fenti, általános szempontok határozták meg a magyar hódoltsági zsidóság és a törökök viszonyát is.

A budai zsidók és a hódítók kapcsolata legott az 1526-os mohácsi csatavesztés után egy sajátos és a későbbi együttműködés szempontjából felettébb biztató mozzanattal kezdődött. A Budán rekedt zsidók – akiknek már nem volt hová menekülniük a feltartóztathatatlanul előrenyomuló I. Szulejmán szultán hadai elől, mint a város német és magyar polgárságának – maguk nyújtották át a város kulcsait a szultánnak. Majd 1526 szeptemberében a törökökkel együtt távoztak el Budáról (persze nem önként), hogy aztán a következő évtizedekben a birodalom különböző városaiban bukkanjanak fel zárt közösségként. A kulcsátadás persze merőben jelképes gesztus volt, hiszen széles ez országban nem volt senki, aki a védtelenül maradt s falai állapota miatt védhetetlen Budát a szultánnal szemben megoltalmazhatta volna. Önvédelmi akcióként azonban jól bevált; a szultán privilégiumokkal jutalmaz-

ta az önként meghódolt budaiak egynémelyikét.

A Buda végleges megszállása, 1541 után idetelepedett (vagy idetelepített) isztambuli, belgrádi, szendrői, szaloniki, edirnei, filibei, kavalai és vidini zsidó családok, úgy látszik, nem tudtak megszokni e végvidéki városban, amelyet naponként körüldegettek a magyar végvárok portyázói. Azok, akiket itt 1546-ban a Zsidó negyed (mahallé) lakóiként összeírtak, 1559-re szinte egytől egyig megszöktek. Az 1559-es török adóösszeírás viszont tanúsítja, hogy az elszököttek helyére újak érkeztek; köztük két orvos is, előre jelezve, hogy a budai török előkelők körül, akárcsak később s akárcsak a birodalomban mindenütt másutt, már ekkor is zsidó orvosok látták el az egészségügyi szolgálatot.

A budai zsidó közösség végig a XVI. században meglehetősen kicsinynek mutatkozik; 1546-ban ötven, 1559-ben negyvennégy, 1562-ben negyvenkilenc, 1590-ben pedig százkilenc dzsizjeadó- (török állami adó) fizetőt írtak itt össze a török hatóságok. (Az 1590-es, magasabb dzsizjefizetőszám nem a zsidó lakosság számának növekedését, ha-

nem a kivetési rendszer változását jelzi.) Kis lélekszáma ellenére a budai zsidó közösség jelentős gazdasági erővel rendelkezett. A budai basáknak a bécsi kormány-szervekhez intézett – egyébként ízes magyar nyelven írt – levelei, rendre-sorra zsidókat neveznek meg a hódoltságból megszökött – budai, pesti, nagymarosi – magyar kereskedők kárt vallott hitelezőiként. A hódoltságban portyázó végvári katonák előszeretettel vadásztak a budai zsidó kereskedőkre; tudták: lényegesen magasabb sarcot remélhetnek értük, mint az elfogott törökökért, bármilyen magas rangú tisztek legyenek is azok. Forgách Simon egri főkapitány 1567-ben nem kevesebb, mint 10 000 forintban állapította meg egy Mózes nevű budai zsidó szabadon bocsátásának árát, és a nála talált árukat is megtartotta sarcként.

Az úgynevezett „tizenöt éves háború” idején – amikor Buda vára három ostromot is átvészelt (1598, 1602, 1603) – a budai zsidó hitközség csaknem teljesen szétszóródott. „Buda városa ostrom alá vétetett, fegyver s éhség sújták, olyannyira, hogy a város legtöbb lakosának az ostromlók dühe elől

menekülnie és családotul békés helyeken nyugalmat keresnie kellett, ahol ezt megtalálhatta; az egyik itt, a másik ott, csak kevesen, akik nem menekülhettek el, maradtak ott” – jellemzi a helyzetet Chájim Sábthái szaloniki rabbi egyik budai vonatkozású döntvényében. Ugyancsak az ő döntvénykönyvében olvashatunk arról is, hogy „azokat a szegényeket, akiknek nem volt miből élniük, a hitközség kénytelen volt kiűzni, hogy másvalahová menjenek”. Legnagyobb részük magában Konstantinápolyban talált menedéket; 1603-ban ötvenkilenc budai zsidót írtak össze itt, közülük egyet vagyonosnak, tizenkilencet közepes módúnak, harminckilencet pedig csekély vagyonúnak minősítve.

A háború befejezése (zsitvatoroki békeszerződés, 1606. november 11.) után a budai zsidó közösség sorai csak lassacskán rendeződtek. 1627-ben mindössze tizenegy, 1633-ban is csak húsz adózó családfőt talált a török defterdár a „zsidó mahalléban”; a regenerálódást a háborút itt átvészeltek és a háború után visszatérni kívánó menekültek közti belső meghasonlás is hátráltatta. A budai hitközség lélekszáma 1660

körül érte el a „tizenöt éves háború” előttit; ekkor a választásra jogosult férfi tagok száma nyolcvan volt. Ez a szám az 1660-as, 1670-es években alkalmasint jócskán megnövekedhetett, hiszen a litvániai, alsó-ausztriai és morvaországi üldözések menekültjei közül is sokan Budán kerestek és találtak menedéket. A mintegy ezer budai zsidó három rítust követett: a szefárdot és a szírt – ezek hívei nyilvánvalóan a török birodalom belsőbb részeiből kerültek Budára – s az askenázit (németet), amelyet viszont a német birodalomból és az Európa más területeiről idevetődöttek vallottak. Talán e megoszlásnak megfelelően három zsinagóga működött Budán; kettőnek alapjait 1964-ben a mai Táncsics Mihály utca (a középkori Zsidó utca) 26. és 23. számú háza alatt – egymással szemben – találták meg, a harmadiknak, amely a Zsidóvárosnak is nevezett Vízivárosban állott, helye egyelőre ismeretlen.

A közösség megerősödésével és belső konszolidálódásával párhuzamosan a budai zsidók csakhamar visszahódították azokat a gazdasági pozíciókat is, amelyeket a „tizenöt éves háború” előtt birtokoltak.

Abból, hogy a megszorult Duna-Tisza közti mezővárosok tanácsai és polgárai a század második felében is elsősorban közöttük akadtak hitelezőkre, következik, hogy a budai zsidók – akárcsak a XVI. században – ekkor is főként tőkepénzesként, uzsorásként folytak bele a hódoltság gazdasági életébe. Nehéz viszont feltárni azokat a jövedelemforrásokat, amelyekből az általuk forgatott tőke származott; annál is inkább, mert a hódoltsági áruforgalomnak egyetlen olyan szektora sincs, amely az itteni zsidók kezében lett volna.

A magyar és azon belül a hódoltsági kereskedelem struktúráját a magyar szarvasmarha és a nyugati iparcikkek – főleg posztók és vasáruk – ellenirányú forgalma határozta meg. Bár az évente tízezerszámmra exportált szarvasmarha túlnyomó részét éppen a hódoltsági rónák nevelték bárd alá, a török és zsidó kereskedők annak forgalmazásából csendestársként is csak nagy ritkán részesedtek. A hízott ökröket a magyar tőzsérek, akik sokszor egyben tenyésztők is voltak, hajtották ki a nyugati felvevő piacokra. A magyar és a török vámnaplók tanúsága szerint az importcikkek

java részét is a magyar kereskedők hozták be az országba, és osztották szét a belső piacon. Így aztán a török és zsidó kereskedők csak harmadik-negyedik láncszemként kapcsolódhattak bele forgalmazásukba, ami egyben határt szabott haszonszerzési lehetőségeiknek is.

Hogy a hódoltság nem magyar kereskedőelemei nem alakíthattak ki közvetlen kapcsolatokat a nyugati piacokkal, azt a magyarországi terület sajátos hatalmi viszonyai magyarázzák. A Habsburg–török békeszerződések papíron szavatolták ugyan egymás kereskedőinek szabad járását-kelését, a valóságban azonban sem a hódoltság török, zsidó és rác, sem pedig a Habsburg-birodalom magyar és német kereskedői sem látogathatták biztonsággal egymás területét. A felvidéki szabad királyi városok – például Kassa és Nagyszombat – magyar kereskedői a XVI. század derekán ugyan egy ideig még meg-megfordultak a hódoltsági vásárhelyeken, a nem magyar török alattvalók azonban már a kezdet kezdetén sem nagyon merték átlépni a hódoltság határait. Még a saját területükön sem voltak biztonságban a magyar végvári portyázók

miatt, nemhogy a királyi területen. Így aztán a kapcsolatteremtés feladata jobban a hódoltsági magyar kereskedőkre hárult, akik a hódoltságban török alattvalóként, azon kívül pedig magyarként és keresztényként viszonylag teljes mozgásszabadságot élveztek. Ami persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy az áruforgalom haszna is főként náluk csapódott le; jókora sápot kaptak abból felvidéki magyar, velenicei, raguzai, török és – nem utolsósorban – zsidó hitelezőik is.

Miután szarvasmarha-kereskedelemmel nem foglalkoztak, a magyarországi – köztük kivált a budai – zsidók csak a török birodalomban előállított iparcikkekhez juthattak hozzá közvetlenül. Főként ruhameűt és szőnyeget hoztak be nagy mennyiségben a magyar „vilájet” piacaira, s juttattak ki azon túlra, megint csak hódoltsági magyarok közvetítésével, a királyi Magyarország területére, ahol ezek iránt a XVII. századra már jelentős kereslet mutatkozott. De lehetett náluk kapni bőrt, fémet, fémárukat, sőt nyugati fegyvereket: sisakokat, vérteket és kardokat is, jóllehet ezeknek a hódoltságba ex-

portálását a Habsburg-hatóságok a legszigorúbban tilalmazták. Nyilván sok volt zsidó kézen azok közül az aprócska kis boltok közül is, amelyek százszámra rekesztették el a budai utcákat, balkánias városképet kölcsönözve ennek az eredetétől fogva nyugati típusú településnek. Egyes budai zsidók adó- és vámbérlőként épültek be a török igazgatási szervezetbe, mások a török hadsereg számára szállított élelmiszerek révén igyekeztek tőkájüket gyarapítani.

Látható: a budai zsidók sorsának alakulása fő vonásaiban jól nyomon követhető. A török összeírásokból, a Budán szép számmal előkerült zsidó sírkövek felirataiból s más szórványadatokból több száz budai zsidó nevét ismerjük már. Többségük arc és személyiség nélküli árnyként vonul el előttünk, mindössze néhány arcél körvonalai bontakoznak ki határozottabb vonásokkal. Mint például a nagy tudós hírében álló Efrájim ha Kóhen rabbié, Schulhof apósáé, akinek életútját fia örököltette meg az utókor számára apja döntvénytárának kiadásához csatolt előszavában. Efrájim Vilnóból menekült Morvaországba, ahol

Trebitchben és Meseritschben élt. Innen Prágába, majd Bécsbe vándorolt, onnan szólította Budára az itteni hitközség hívó szava. 1666-tól 1678-ig töltötte be a budai rabbi tisztét, a hitközség neve az ő működése nyomán vált ismertté szerte a zsidó diaszpóra világában. Mind a török birodalomból, mind Itáliából és a német birodalomból gyakran fordultak hozzá, hogy döntéseit, tanácsait kikérjék. Éppen a legtekintélyesebbek közé számító jeruzsálemi rabbiságra készülődött, amikor 1678-ban elragadta a Budán pusztító pestisjárvány.

Schulhof emlékirata és gyászversei különösen azért becsesek számunkra, mert személyes hangon vallanak egy jórészt a személytelenség ködébe burkolódzott közösség hétköznapi gondjairól, örömeiről, törekvéseiről, s a környező világról alkotott véleményéről. Meg természetesen azért, mert mintegy visszájukról is megmutatják a budai ostrom egyébként inkább csak az ostromlók szemszögéből ismert eseményeit. Drámai, helyenként valóban remekbe sikerült elbeszélését akkor sem olvashatjuk megrendülés nélkül vagy közömbösen, ha számunkra Buda visszafoglalása merőben

mást jelent – a török uralom összeomlásának jelképét és a Magyarország talpra állása felé vezető út első, legfontosabb lépését –, mint amit Schulhof számára jelentett.

TÁJÉKOZTATÓ AZ IRODALOMRÓL ÉS A FORRÁSOKRÓL

Buda 1686-os ostromáról mindmáig alapvető Károlyi Árpád hatalmas levéltári anyagon nyugvó monográfiája: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1886., amely Wellmann Imre átdolgozásában 1936-ban másodszor is megjelent. – További adalékok: Iványi Béla: Adalékok Buda és Pest 1684. és 1686. évi ostromához. Tanulmányok Budapest múltjából (a továbbiakban: TBpM) 10(1943) és Fekete Lajos: Budapest a török korban. Bp. 1944. (Budapest története. Szerk. Szendy Károly. III.) 49–66. l., legújabban: Horst Glassl: Der bayerische Anteil an der Eroberung Budapests im Jahre 1686. Ungarn-Jahrbuch 7(1976).

A soproni ünneplésről: Hédi Jenő: A budai zsidók sorsa 1686-ban (Miként ünnepelte Sopron Buda visszafoglalását?). Magyar-zsidó oklevéltár (a továbbiakban: MZsO) XVII. 1431–1770. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1977. – Az ostrom utáni napok Budájáról és első telepesciről: Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. TBpM 5(1936).; Nagy Lajos: Buda polgársága a XVII. század végén. TBpM 17(1966).

Buda török kori lakosságának etnikai és vallási megoszlásáról: Károlyi Á.–Wellmann I. i. m. 146–148. l., Fekete L. i. m. 156–164. l. és Fekete Lajos–Nagy Lajos: Budapest története a török korban. Budapest

története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. *Gerevich László és Kosáry Domokos*. Bp. 1973. 385–421. l. – A keresztény lakosságról: *Jankovich Miklós*: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. TBpM 14(1961).

A budai törökök sorsáról: *Némethy Lajos*: Az 1686. évi visszafoglalás után Budán maradt törökök. Századok 11(1877); *Herczog József*: A Budán és Pesten fogságban levő törökökről 1686. okt. 25-én készült jegyzék. Hadtörténelmi Közlemények 17 (1916).

Cselebi leírása: *Evlija Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Fordította: *Kardacson Imre*. Bp. 1904. (Török–magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók III.) 237. l.

A budai zsidók ostrom utáni sorsáról: *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten a legrégibb idők-től 1867-ig. Bp. 1901. (Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XIV.) 164–175. l.; *Házi J. i. m.* – Oppenheimerről: *Szakály Ferenc*: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. MZsO XIV. 1742–1769. Szerk. *Scheiber Sándor*. Bp. 1971.; *Házi Jenő*: Néhány adat Oppenheimer Sámuel hadseregszállító magyarországi működéséhez. MZsO XVI. 1412–1770. Szerk. *Scheiber Sándor*. Bp. 1974.

Buda visszafoglalásának nyugati visszhangjáról: *Kelényi B. Ottó*: Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. 1683–1718. A Fővárosi Könyvtár évkönyve 5(1935); *Kelényi B. Ottó*: Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683–1718. Uo. 6(1936). – Schulhof emlékira-

tát kiadta és életrajzát megírta: *David Kaufmann*: Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650–1732) (Meggillath Ofen). Trier, 1895.; *Kaufmann Dávid*: Budavár visszafoglalásának egy szemtanúja és leírója. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve 1895. – A Kis és Nagy gyászdal-t Schulhof eredeti kéziratából *Ioseph Kobak* adta ki a Jeschurun című folyóirat (Bamberg) VII. kötetében; magyar kivonata és a magyarázatok fordítása: *Kohn Sámuel*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Történelmi Tár 1880. 675–680. l. Vö. *Fürst Aladár*: Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve 1936. – Szalárdi krónikája: *Szalárdi János*: Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte *Szakály Ferenc*. Magyar Helikon Bp. 1980. (Bibliotheca Historica), passim.

A zsidók 1670-es kiűzéséről: *Kaufmann Dávid*: A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai. Bp. 1889.

Az 1526-os esetről: *J. H. Mordtmann*: Adalék Buda 1526-iki elfoglalásához. Bp.–Konstantinápoly, 1918. – A birodalomba került budai zsidók sorsáról: *Büchler S. i. m.* 73–91. l. – A budai és a Konstantinápolyban élő budai zsidók összeírásai: *Fekete Lajos*: Buda, Pest és Óbuda polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. TBpM 6(1938); *Káldy-Nagy Gyula*: A budai zsidók négy török kori összeírása. MZsO XVI. 7–10. l., *Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. 10–11. és 14–15. l., *Káldy-*

Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. (Pest megye múltjából 3.) 39–40. l.

Az elszökött magyar kereskedők zsidó hitelezőiről: Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula: A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1552–1589. Bp. 1915. passim; Gustav Bayerle: Ottoman Diplomacy in Hungary, 1590–1593. Bloomington, 1972. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 101.), passim. – Mózes sarcáról: Takáts Sándor: A török és a magyar raboskodás. Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 218. l.

A hitközség „tizenöt éves háború” alatti válságáról: Kohn S. i. m. 550–551. l. – A XVII. századi viszonyokról: Büchler S. i. m. passim. – A zsinagógák feltárásáról: Zolnay László: Nagy jelentőségű feltáró munka a Vár lakónegyedében. Budapest 1966. április; Zolnay László: Középkori zsinagógák a budai Várban. Budapest Régiségei 22 (1971).

A magyar kereskedelem struktúrájáról Takáts Sándor számos tanulmányából és az újabban nagy számban publikált török vámnaplók elemzéséből alkothatunk képet; ezeknek tételes felsorolására itt nincs tertünk. – A budai zsidók XVII. századi gazdasági tevékenységéről elszórva sok adat a MZsO eddigi megjelent 17 kötetében (Bp. 1903–1977); összefoglaló: Fekete L. i. m. 243–244. l.; Fekete L.–Nagy L. i. m. 379., 381. l.

Efrájim ha Kóhenről: Kohn S. i. m. 554–560. l.; Büchler S. i. m. 147–153. l. – A budai zsidó sírkövek leírása: Scheiber Sándor: Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig. Bp. 1960. 141–300. l.

Itt szeretnénk köszönetet mondani *Haraszti György-
nek*, aki értékes megjegyzéseivel nagyban hozzájárult
mind a szövegkiadás, mind pedig az utószóban fog-
laltak pontosabbá tételéhez. (Az első kiadásról írt
recenziója a Századok 1980. évfolyamában látott nap-
világot.)

JEGYZETEK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA SZAKÁLY FERENC

ÉS JÓLESZ LÁSZLÓ

1. I. Lipót német-római császár és magyar király (uralkodott 1657–1705).
2. A zsidó kalendárium időszámításának kezdőpontja a „világteremtés”; ezt bizonyos teológiai megfontolások alapján az i. e. 3761. évre teszik – nem pontosan, mert a zsidó naptár holdhónapjai nem esnek össze a Gergely-naptár hónapjaival, és például *tisrî* hónap első és második napját, a *Ros hăšdănă*, azaz Újév ünnepének első és második napját hónapok választják el a Gergely-naptári január 1-től. A héber betűknek számértékük is van, az éveket ezekkel szokták kifejezni, de a rövidség kedvéért az ezresek jelölését rendszerint elhagyják (akár mai rendezvények évének megjelölésében az ezresek és a százasokat divat elhagyni: '79=1979); a félreértések elkerülése végett ezt a körülményt rendszerint jelzik a „rövidített időszámítás szerint”, „kis időszámítás szerint” (héberül: *lifrăt kătdn*) három betűből álló rövidítéssel. – Minthogy a szövegben a zsidó naptár több hónapja is szerepel, felsoroljuk az összes hónapokat, megjelölve, hogy a Gergely-naptár mely hónapjai felelnek meg nekik: *tisrî* (szeptember-október), *hesvăn* vagy *mărhesvăn* (október-november), *kiszlév* (november-december), *tévăt* (december-január), *sevdăt* (január-február), *ăădr* (február-március), *niszăn* (március-április), *ijjăr* (április-május), *șzivăn* (május-június), *tămmuș* (június-július), *ăv* (július-augusztus), *elul* (augusztus-szeptember). – A szövegben sze-

replő évek számához 1240-et adva, megkapjuk – hozzávetőleg – a Gergely naptár szerinti éveket.

3. Thököly Imre gróf (1657–1705) felvidéki nagybirtokos 1678-ban állt azoknak a „bujdosóknak” az élére, akik a Wesselényi-összeesküvés leleplezése és bukása után Erdélybe menekültek, s részben erdélyi, részben török segítséggel 1672 óta sorozatos támadásokat indítottak a Habsburg-hatalom ellen.
4. Zrínyi Péter gróf (1621–1671) horvátországi nagybirtokost a Wesselényi-összeesküvésben való részvétele, illetve császárellenes fegyveres megmozdulás szervezése miatt I. Lipót – sógorával, Frangepán Kristóffal és Nádasdy Ferenc országbíróval együtt – Bécsújhelyen 1671. április 30-án fejeztette le. Thököly csak jóval Zrínyi halála után, 1682-ben vette feleségül Zrínyinek Ilona nevű lányát, I. Rákóczi Ferenc özvegyét, így nyilvánvalóan nem Zrínyi lefejeztetésének megtorlása végett állott a „bujdosók” élére.
5. Thököly Imre akkor menekült Erdélybe, amikor a császári hadak – apjának, Thököly Istvánnak a Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt – 1670-ben ostrom alá vették Lietava várát.
6. Mehmet Çolak nógrádi bég, majd a budai vár egyik parancsnoka azért kapta a magyar „Csonka” ragadványnevet, mert félkezű volt. Diplomáciai akciókban egyengette a porta és Thököly együttműködésének útját, s csapataival többször támogatta Thökölyt hadműveleteiben. Buda elestekor a császáriak fogságába esett, hosszú

raboskodás után keresztény hitre tért, és a császári hadsereg egyik leghíresebb huszár ezredese lett a „Csonka bégből” torzított báró Zungenberg néven.

7. Az úgynevezett alsó-magyarországi bányavárosokról van szó (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmezbánya stb.). Ezek voltak a magyar réz- és ezüstmányászat és pénzverés központjai. Thököly hadai időlegesen 1678 októberében foglalták el őket.
8. Az Őszövetségben névvel említett hét súlyegység közül a legnagyobb; ásatási leletek összevetésével és egyéb számításokkal megállapították, hogy körülbelül 30 kilogrammnak felel meg.
9. Schulhof értesülése téves, Thököly 1686 előtt nem járt „Konsztantina városban” (Konstantinápolyban). A szultán 1682-ben Thökölyt ki-nevezte magyar királynak; nyilván ezzel az eseménnyel kapcsolatban terjedtek el olyan hírek a magyarországi hódoltságban, hogy Thököly ezt a címet a török fővárosban járva nyerte el.
10. A Thököly-országgrész 1683-as kassai országgyűlése 55 000 aranyat szavazott meg portai adó céljára.
11. A rövidített időszámítás szerint 443. év 1683-nak felel meg. Schulhof az évben téved; Thököly, akit a porta segélykérésével Ibrahim budai basához utasított, 1682 májusában járt Budán. – *Sávuot* a búzaaratás ünnepe: nevét – „*Hág háSávuot*”, azaz „*Hetek Ünnepe*” vagy csak „*Sávuot*”, vagyis

„Hetek” – onnan kapta, hogy a „Pészáh”, tehát a „Kovácsztalan kenyér ünnepe” után hét héttel ünneplik. Görögül „pentekoszté”, azaz ötvenedik – ebből lett a magyar „pünkösd”.

12. Arnaut Uzun Ibrahim basa három ízben volt budai basa; utolszor 1677 októbere és 1683 szeptembere között töltötte be ezt a tiszteletet.
13. Thököly hadai 1682. augusztus 14-én Ibrahim budai basa hadainak segítségével foglalták el Felső-Magyarország központját, Kassát.
14. A Caprara Albert gróf vezette császári követség 1682 elején indult a portára, hogy az 1664-ben húsz esztendőre megkötött vasvári békét megújítsa. Megérkezésének idejére azonban a portán már elhatározták a Bécs ellen indítandó háborút, s így a tárgyalások eredménytelenül végződtek. Schulhof az e tárgyalásokról szállongó híreszteléseket rögzítette emlékiratában.
15. Az ilyesfajta hiedelmek hódoltsági elterjedtségének illusztrálására érdemes ideiktatni egy hetvenhat esztendővel korábbi híradást, amely Szamosközy István történetíró hagyatékában maradt fenn, s Schulhof elbeszéléséhez nagyon hasonlóan adja elő és értelmezi a madarak „háborúját”: „1606. Tömösvárndl vagy on egy falu, Chioma [Csoma]; ez falunak mezején mense Majo [május hónapban] egynehány száz esztrág [gólya] öszve gyűlt volt, hím és nőstény esztrágok. Az nőstény esztrágok az földön nagy rendet állattanak felsele. A bak esztrágok két fele váltanak, erős keményen megharcoltak ugyan az földön, nem az derben [leve-

gőben]; végre egyik fél meg veri a másikat és mind fel repülván szárnyokra, kik el mehettek, Nándorfejérvár fele tartottak. Ez esztrágok viadalját sok emberek látták, nézték és kimentenek sok törökök az chiománi mezőre, mely Tömösvártól csak fél mélyföld. Ott a viadal helyén sok holt esztrágokat, csonka-bonkdát, véreseket, sebeseket találtak; nagyobb hitelre sok esztrágok szárnyait vagdalták el és be vitték Tömösvárra. Ez így meglévén, mikor az esztrágok el takarottak volna, ugyan azon nap azon mezőn nagy sok számtalan holló és seregély gyűlt; ezek is össze vlttak oly erősen pertinaciter [megáltalkodottan], hogy az seregély az hollónak a szárnyaközibe ragaszkodott, az húzához ragaszkodott, szegezkedett és úgy csípte, marta őket, úgy annyira, hogy az hollókat a seregélyek megverték, és ezek is, az míg láthatták, mind napnyugat felé tartottanak. Tömösvárat az minémű jövőendő törökök voltak, mer eő közökbe gyakor efféle, így magyaráznák ez harczokat, hogy, úgymond, hogy ez a vár és ez a föld az magyar hazában esik, kikre eljő a török segítség és a magyar azt megveri. Az magyarra eljő viszontag az német, ki az hollókon értetik, és azt is megveri a seregély, azaz a magyarok. Ez dolog pedig, az madarak harczoldsa, oly bizonyos, hogy kétség nincsen semmi benne.” (Hegedűs István: Szamosközy István költői maradványai. Századok 38[1904] 350. l.)

16. A megjegyzés nyilván arra vonatkozik, hogy a védtelenül maradt Dunántúl főurai – például Draskovich Miklós országbíró, Batthyány Kristóf dunántúli főkapitány, Batthyány Ádám gróf,

Széchy Péter Vas megyei főispán és mások, hogy családjukat és vagyonukat megmenthessék, behódoltak a nagyvezérrel együtt Bécs felé tartó Thökölynek. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy csapatokkal is támogatták a törököket. Tudomásunk szerint az egyetlen számba vehető Zrínyi ogli – a költő Zrínyi Miklós Ádám nevű fia – nem volt a behódoltak között. A *Malatina herceg* (az eredetiben: *dux*) nyilván másolási hiba *Palatina dux*, vagyis: nádor helyett. Az ország nádora, Esterházy Pál azonban – Schulhof értesülésével ellentétben – nem Thökölyvel tartott, hanem éppen ellenkezőleg: Bécs védelmében szorgoskodott.

17. Az 1683-as hadjáratot nem a szultán, hanem Kara Musztafa nagyvezér vezette.
18. Maga Schulhof meséli el a *Nagy gyászdal*-hoz fűzött „magyarázataiban” (lásd az utószóban), hogy a budai zsidók 1683-ban számos fogságba hurcolt zsidót váltottak ki a tatárok rabságából. – I. e. 586-ban a babilóniai hadak elfoglalták Jeruzsálemet, lerombolták a Salamon által emelt Szentélyt, és a zsidókat az úgynevezett babilóniai fogságba hurcolták.
19. Bécs 1683. évi ostroma július 14-től szeptember 12-ig, tehát harminc napnál lényegesen hosszabb ideig tartott.
20. Sobieski János (III. János) lengyel király (1674–1696), akinek nagy szerepe volt Bécs felmentésében és az 1683. évi magyarországi felszabadító hadműveletekben.

21. A tisrí 1. és 10. közti idő a „tíz bűnbánati nap”. Közülük az első kettő „Ros háSánd”, azaz „Újév”, az utolsó „Jom háKippurím”, vagy „Jom Kippur” a maga egész napos szigorú böjtjével.
22. Esztergom ostroma 1683. október 22-től 27-ig tartott.
23. Visegrádot 1684. június 18-án foglalták el.
24. A Bécsi-kapuról van szó.
25. Kara Mehmed budai basa hadai 1684. június 27-én ütköztek meg, és szenvedtek vereséget Vácnál a Szent Liga hadaitól, amelyek még aznap bevették Vác várát is. Schulhof tehát téved, amikor *támmuz* 17. napjára (= június 29-re) teszi az ütközetet.
26. „Tis'd bedv”, vagyis „Áv hó kilencedike”: az a nap, amelyen a jeruzsálemi Szentélyt i. e. 586-ban a babilóniaiak, a pótlására később épült templomot pedig i. sz. 70-ben a római hódítók elpusztították; böjttel tartott gyásznap.
27. Buda 1684. évi ostroma július 5-től október 31-ig, tehát valóban csaknem 120 napig tartott, ahogy azt Schulhof írja.
28. Sejtán Ibrahim szerdár hadai 1685. július 30-tól ostromolták Esztergomot. Az ostrommal augusztus 11-én felhagytak, hogy Lotaringiai Károly Érsekújvár felől közeledő felmentő serege elé siethessenek. Az augusztus 16-i táti csatában a császári seregek győzedelmeskedtek.
29. Érsekújvárt 1685. augusztus 19-én ostrommal vette meg Lotaringiai Károly.
30. 1686-ban.

31. Ezekkel a szavakkal kezdi Jeremiás próféta Jeruzsálem pusztulására költött gyászdalát, a Sirmalmakat.
32. A zsinagógákban az év szombati napjaira megszabott rend szerint elosztva felolvassák Mózes könyvét, a Torát, s ehhez a heti szakaszhoz az ószövetség más, tartalmilag kiegészítő részeit. A *Tis'd bedv* előtti szombaton Jesája (Ézsaiás) próféta könyvének első fejezetét olvassák így fel, amely a *Házon* (látomás) szóval kezdődik – innen ennek a szombatnak a „*Sábbát Házon*” elnevezése.
33. A Szülejmán nagyvezér vezette török fölmentő sereg július 25-én már csak nyolc mérföldnyire (60 kilométerre) volt az ostromlott Budától, de csak augusztus 14-én kísérelte meg, hogy mintegy 9000 janicsárt és szpáhit bejuttasson a várba.
34. Szülejmán nagyvezér utolsó, augusztus 29-i felmentő kísérlete során mintegy 1200 janicsárnak sikerült bejutnia az ostromlott várba.
35. A budai lőportorony jóval korábban, július 22-én robbant fel; mintegy 1500 áldozatot követelt, s mintegy százméteres szakaszon megnyitotta a várfalat is.
36. A döntő rohamra 1686. szeptember 2-án, hétfőn került sor.
37. Samuel Oppenheimer (meghalt 1703-ban) „császári udvari zsidó”, bécsi hadseregszállító és bankár (a rabok kiszabadításában játszott szerepéről részletesebben lásd az utószót).

TARTALOM

SCHULHOF IZSÁK
BUDAI KRÓNIKA / 3

AKI A TÖRÖK BUDÁT ELSIRATTA
[SCHULHOF IZSÁK EMLÉKIRATÁRÓL]
ÍRTA SZAKÁLY FERENC / 57

JEGYZETEK
ÖSSZEÁLLÍTOTTA SZAKÁLY FERENC
ÉS JÓLESZ LÁSZLÓ / 95

Bibliotheca Historica

TÖRTÉNELMI ÉS
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SOROZAT

Szerkesztő bizottság

Dercsényi Dezső

Györffy György

Klaniczay Tibor

Stoll Béla

Szűcs Jenő

Zolnay László

Kiadta az Európa Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya.
A kiadásért az Európa Könyvkiadó igazgatója felel.
Készült a Kner Nyomda Dürer üzemében Békéscsabán
(felelős Háromszéki Pál vezérigazgató, 585), 1981-ben.

Hungarian translation © Jólesz László, 1979.

Második, javított kiadás.

A mű kézirata az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében (Kaufmann Gyűjtemény A/349) található.
A fordítás szöveghűségét Scheiber Sándor ellenőrizte.
A kötetet Katona Tamás szerkesztette. A tipográfia és a kötéstervezés Nagy András munkája. A Magyar Helikon vezetője Szántó Tibor. Készült 5,4 (A/5) ív terjedelemben, diósgyőri papíron, Dante betűvel, 13 360 példányban.

HE 7-C-8183 / ISBN 963 207 792 X / HU ISSN 0133-6967

1940

